

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez. A gyöngyösi volt ferences könyvtár — mely ma az Országos Széchényi Könyvtár műemlékkönyvtára, — rendkívül gazdag régi nyomtatványokban.¹ Ezeknek értékét növeli, hogy a könyvek zöménél korabeli magyar proveniencia mutatható ki, ami különösen az akkori magyar könyvtárak történetéhez nyújt kitűnő forrásanyagot. A bőséges XVI. századi anyagból ezúttal két budai kiadványt emelünk ki: GUILLELMUS PARISIENSIS (GUILLAUME PEPIN) *Postilla super epistolas et evangelia* c. akkoriban rendkívül kedvelt prédikációsgyűjteménynek két kiadását.²

Az egyik 1512. július elsején jelent meg Velencében Jacobus SCHALLER budai könyvkereskedő költségén PETRUS DE QUARENGIIS nyomdájában. KEMÉNY József³ elég pontosan örökítette meg ezt a kiadást, melynek egy példányát látta is Pesten FEJÉR Györgynél. Leírja ugyanezt BALLAGI Aladár is⁴ és lelőhelyül a brassói evangélikus gimnáziumot jelöli meg. Érdekes, hogy a közvetlenül utána következő, 141. tétel alatt pontosan ugyanezt a művet közli, de évszám nélkül, és hogy a gyöngyösi ferences könyvtárban található. Ott azonban nem is egy, hanem három darab van belőle, — ami jellemző annak rendkívüli gazdagságára, — de valamennyi kolofonnal ellátott teljes példány. BALLAGI nyilván nem vette észre, hogy a külön címlappal ellátott *Passio Domini* . . . rész a *Postilla*-val együtt nyomdai kolligátumként jelent meg. Bizonyítja ezt a végén — közvetlenül a kolofon alatt — levő közös registrum. Ezek szerint BALLAGI bibliográfiájának 141. tétele törlendő, mert ilyen kiadás külön nincs, hanem az egyenlő a 140. számmal.

GUILLELMUS *Postilla*-jának másik kiadása 1505. november 6-ról kelt és címlapján Johannes PAEP budai könyvkereskedő kiadói jelvénye szerepel. A kolofonban azonban nem történik róla említés, — ahogy ez általában történni szokott, — hanem abban Lucantonius GIUNTA van megjelölve, kinek a költségén a művet Velencében Jacobus PENTIUS de Leuco nyomta. PAEP-nek erről a kiadványáról az irodalom eddig — tudomásom szerint — nem emlékezett meg. A kiadás eredetileg GIUNTA számára készült, amit bizonyít — az említett kolofonon felül — az a körülmény is, hogy ismerünk olyan példányt (pl. a British Museum-ban), melynek címlapján nem szerepel PAEP jelvénye.⁵

Érdekes, hogy az elsőnek említett GUILLELMUS-kiadásnak, mely SCHALLER költségén jelent meg, ugyancsak ismeretes egy GIUNTA-féle variációja.⁶ A két nyomtat-

¹ BÁN Imre: *Az OSzK Gyöngyösi Tudományos Könyvtára.* (Magy. Könyvszle 1955. 144. p.)

² Népszerűségére jellemző, hogy közel 100 kiadásáról tudunk már a XV. századból.

³ *Történeti és irodalmi kalászatok,* Pest, 1861. 40. p.

⁴ *Buda és Pest a világirodalomban,* Bp. 1925. 140 sz.

⁵ Prince D'ESSLING: *Les livres à figures Vénitiens,* Florence—Paris, 1907. I. Partie, tome I. 194. sz.

⁶ *Uo.* 196. sz.

vány között — a kiadói jelvényen kívül — az eltérés csupán annyi, hogy a kolofonban a »Jacobi scaller librarij Budeñ.« szöveg helyett a pontosan ugyanannyi betűből álló »Luceantonij de giūta Florētini« áll.

Megállapítható mindezekből, hogy Lucantonius GIUNTA egyes kiadványaiból a példányok egy része budai könyvkereskedő neve alatt látott napvilágot. Az a körülmény, hogy az 1505. évben megjelent műnél csupán a kiadói jelvényt változtatták meg, szemben az 1512. évi kiadvánnyal, ahol a budai kiadónak a nevét a kolofonban is feltüntették, a kereskedelmi kapcsolatok fejlődésére utal. Elképzelhető ugyanis, hogy a kis tőkével rendelkező budai könyvkereskedők bizományba vettek át könyveket a nagyobb kiadóktól. (Bizonyítja ezt FEGER esete is, ki KOBERGERTől bizományba kapott

1. ábra

2. ábra

SCHEDEL-féle krónikákat.⁷) Később az ilyen könyvek egy részét ellátták a zömmel hazai szertartáskönyvek kiadásával foglalkozó budai kereskedők jelvényével is. (PAEP 1505. évi GUILLELMUS-a.) A kapcsolat fejlődésének további állomása lehetett az, mikor már a kiadás költségeinek egy részével is hozzájárult a hazai kiadó. (SCHALLER 1512. évi GUILLELMUS-a.)

A PAEP-féle kiadás címlapján levő kiadói jelvényt (1. ábra) sem ismeri a szakirodalom. Ez a budai könyvkereskedők fametszetes jelvényeinek többségéhez hasonlóan, de a külföldiektől eltérően, védszentet ábrázol és a kiadó nevét nem a ducba vészték, hanem öntött betűkből szedték. Az álló téglalap alakú és kettős vonalú kerettel körülvett jelvény felső részén JÁNOS evangélistát, PAEP védszentjét látjuk, amint a lángoktól körünyaldosott olajos üstben áll, kezében serleggel, melyből kígyó bujik ki. Ez utóbbi nyilván az »olajbafőtt szent« életben maradásának szimbóluma. A 49×68 mm. méretű jelvény alsó felében középen sötét körben fehér vonalakból kiképezett I+P (Johannes PAEP) betűjegy áll, ahogy ezt PAEP eddig ismert valamennyi jelvényében találjuk.⁸ A körtől balra »Joh'is // Libra // rij«, jobbra pedig »Pap // Bu- // deñ.« szöveget nyomtak, szedett betűkből.

⁷ HASE Oscar: *Die Koberger*. Leipzig, 1885. 333. p.

⁸ VÉGH Gyula: *Budai könyvvarusok jelvényei (1488—1525)*. Bp. 1923. 7—12 sz.

A SCHALLER-féle GUILLELMUS-kiadás címlapján ugyanezt a fametszetes jelvényt találjuk (2. ábra). PAEP jelvényének SCHALLER számára történt felhasználásánál természetesen megváltoztatták a szedett szöveget (Jaco-// bus.// libra, illetve Schal// ler//Bu-//deñ.), továbbá átfaragták a betűjegyet I+P (Johannes PAEP)-ről I+S (Jacobus SCHALLER)-ra. Az igazítás azonban nem jól sikerült, mert a levonatokon erősen látni lehet a duc kivésésének nyomát.

Érdekes, de nem egyedül álló eset ez. Magának PAEP-nek az első jelvényét⁹ is egyik sűrűn foglalkoztatott nyomdászának, NICOLAUS DE FRANCKFORDIA jelvényéből alakították át.¹⁰ Sőt magával PAEP-pel és SCHALLER-ral kapcsolatban is tudunk ilyen esetről: az 1514. augusztusában kiadott *Breviarium Strigoniense*-ben¹¹ felhasznált jelvényének¹² felső része azonos PAEP-nak 1508. és 1509. években használt jelvényével.¹³ Az alsó részt azonban akkor — a most mellékelt ábráktól eltérően — nem vették át, hanem újjal helyettesítették.

Ha az összefüggéseket vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy ezeknél a jelvényfelhasználásoknál is Lucantonius GIUNTA nevével találkozunk. Így érdemes PAEP—SCHALLER, ill. GIUNTA kapcsolatát — más adatok híján — a reánk maradt kiadványaikból kicsit közelebről megvizsgálni.

Johannes PAEP (1497—1511 között működött) Georgius RUEMHÖZ (1490—1493) hasonlóan és Theolbald FEGERREL (1484—1498) ellentétben minden kiadványát Velencében, eleinte különféle műhelyekben, majd 1505-től GIUNTÁNÁL, ill. NICOLAUS DE FRANCKFORDIA-nál nyomatta. (Ez utóbbi is javarészt GIUNTA-nak dolgozott). PAEP tevékenységének megszűnte után (1511) egyszerre három budai kereskedő kiadói tevékenységéről is tudunk: Urbanus KAYM (1509—1519), Stephanus HECKEL (1512—1514) és Jacobus SCHALLER (1512—1514). Míg az első kettő Petrus LICHTENSTEIN-nél nyomtatott Velencében, addig SCHALLER kiadványai — ahogy fentebb már láttuk — továbbra is GIUNTÁVAL álltak szoros összeköttetésben. KAYM és GIUNTA csak SCHALLER működésének megszűnte után (1515) léptek kapcsolatba, melynek során KAYM fenntartotta LICHTENSTEIN-hez fűződő régi kapcsolatát is. Mindezekből feltételezhető az, hogy PAEP üzleti utóda — legalábbis GIUNTÁNÁL — SCHALLER volt.

Ami a jelvények átvételét és átvésését illeti, arra elég kézenfekvő magyarázatot lehet adni. 1512-ben SCHALLER mint új megrendelő jelentkezett Velencében, így számára külön jelvényt még nem faragtak. Legalkalmasabbnak látszott tehát, ha üzleti elődjének fametszetét használják fel, annál is inkább, mert a keresztnevek első betűje azonos lévén, sokat nem is kellett a ducon igazítani. 1514 augusztusában viszont SCHALLER költségén csaknem egy időben, egy héten belül készült GIUNTA műhelyében egy *Breviarium Strigoniense*¹³ és NICOLAUS DE FRANCKFORDIA nyomdájában pedig az *Ordinarius Agriensis*¹⁴. Így kerülhetett sor egy régi PAEP-duc szükségszerű felhasználására.

BORSA GEDEON

A könyv karéja. CZEGLÉDI István *Barátságai Dorgálásában* olvasom: »sok vétkezését írták annak a' Kőnyv karéjára« (214 lap). Ez az adat nem egyedülálló és nem CZEGLÉDI szava. Korábban is előfordul. A NySz.-ban a karé, karéj, karaj címszó alatt

⁹ Uo. 7. szám.

¹⁰ KRISTELLER Paul: *Die italienischen Buchdrucker- und Verlegerzeichen bis 1525*. Strassburg, 1893. 251. és 248. szám.

¹¹ RMK. III. 195.

¹² VÉGH *i. m.* 23. szám.

¹³ VÉGH *i. m.* 11. szám.

¹⁴ RMK. III. 197.

a következő adatokat találjuk: Egy aranyos karajo fedel (RMNy. 11. 65), — Egy aranyos karayw fedel (u. o. 11. 70), — Az regi sokot [!] neuketis mindenie euangeliom mellett az karaian meg ieczetűc (BORNEMISZA: Evang. I. 2., 34b), — Az decretomnak karejára (PÁZMÁNY: *Kalauz.* 228), — Ez könyvnek karéjára (HALL: *Paizs* előb. 6). Az összefüggésből nyilvánvaló, hogy a karaj, karéj szó jelentése ezekben a példákban a könyv ne nem nyomtatott széle. A választékos stílusú, gazdag szókincsű KÁLDI György az *Oktató Intésben* (1626) a margo, Blattraum magyar nevéül nem a karajt használja. Ezt olvassuk említett művében, amely biblia-fordításának függeléke: Károlyi... a' könyv szélire imigyen ír (36), — Károlyi a' Biblia szélire imillyen glosszát mázolt (38), — Chodálom, hogy itt-is azt nem írta Károlyi a Biblia szélire, hogy... (38). A jelen század elején, amikor a »művelt« ember mennél több latin szót kevert beszédébe, a margo szó használata volt az általános, újabban azonban az élő nyelvből kiszorult, átadva helyét a »lapszél«-nek. A marginális jegyzetek is magyar nevükön, mint lapszéli jegyzetek használatosak.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN

Debreceni könyvjegyzék a Fákóczi-korból. ESZE Tamás a budapesti KÁROLYI-levéltár rendezési munkálatai során 1949-ben egy *Valachica* című köteggben 87 számból álló kisalakú könyvjegyzékre bukkant, amely címfelirata szerint 1706. április 8-án kelt, és a zalatnai román templomban elhelyezett könyveket tartalmazza. A könyvjegyzék utolsó mondata arra utal, hogy az anyag részben debreceni, részben sárospataki. A jegyzéket nem sokkal megtalálása után feldolgoztam, cikkem azóta vár közlésre, nem lévén könyvtári szakközlönyünk, amely az ilyenmű publikációt befogadta volna.

Lényegében a *debreceni református kollégium legelső ismert könyvjegyzékéről* van szó. Az 1706-ban készült NASZÁLYI-féle *Series librorum* ugyanis a könyvtár 1705-ös pusztulásából megmenekült könyveket veszi számba 1706. május 1-én,¹ az alább közölt jegyzék pedig 1706. április 8-án kelt, és a kollégium elmenekült könyveinek egy kis töredékét tartalmazza. A két jegyzék tehát kiegészíti egymást, és lényegében a XVII. századi törzssanyagra vet világot. Arra, sajnos, nem alkalmas a zalatnai könyvjegyzék, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le belőle, de mint becses ereklye figyelemre tarthat igényt.

A könyvek megtalálásának és jegyzékbe vételének körülményeiről mit sem tudunk. Minthogy a KÁROLYI-levéltárban, KÁROLYI Sándor iratai között maradt fenn, egészen bizonyos, hogy a tiszántúli főgenerálisnak 1706 tavaszán végrehajtott erdélyi hadivállalkozásával kapcsolatban. Szükszavú naplófeljegyzései szerint KÁROLYI Sándor 1706. március 26-án érkezett Abrudbányára, március 31-éről pedig ezt írja: »Voltam Zalalnán, töttem disposititiót.« Április 16-án ismét Zalalnán jár »ezüst matériát futtatni«, 23-án pedig újra Abrudbányán fordul meg a Szebenből kiszabadított TELEKI Mihály-nénál.² Bizonyára a jó gazda, a mindenre figyelő KÁROLYI Sándor adott utasítást a könyvek számbavételére.

Alábbiakban a jegyzéket teljes terjedelmében és betűhíven közöljük:

¹ Erre vonatkozólag l. ESZE Tamás: *A debreceni kollégium könyvtárának pusztulása.* Egyháztörténet, 1945, 54—64. l.

² Gróf KÁROLYI Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei*, I. köt., Pest 1865, 158, 160. l. (Magy. Tört. Eml. IV. köt.).

„*Specificatio Librorum quae in Templo Vala'hico Zalathniensi sunt depositi Die 8 Apr. 1706.*

- 1⁰ Galeni operum Tomus tertius³
- 2 Cleonardi Meditationes in Graecam linguam⁴
- 3 Virgilius cum commentarijs⁵
- 4 Danielis Chamieri Tomus quartus de Sacramentis⁶
- 5 Alter Tomus Epistolarum Divi Eusebij⁷
- 6 Est Anglicus : habens titulum Graeca Lingua-scriptum⁸
- 7a Cronologia Joannis Funccii . . .⁹
- 8 Arca Noë Authore Marco Marino Brixiliano¹⁰
- 9a Petri Andreae Medici Commentarij secundo aucti¹¹
- 10 Georgii de Valentia Commentariorum Theologicorum Tomus secundus¹²
- 11a Divi Ambrosij Quartus Tomus¹³
- 12 Danielis Chamieri Tomus secundus¹⁴
- 13 Athanasij Prologus in Epistolas Pauli ad Romanos, Corinthios, Galathas¹⁵
- 14 Est Lingva Anglica aut Belgica
- 15 Lexicon Pentacotton Authore Valentino Schindlero¹⁶
- 16 Bellarmini Controversiae¹⁷
- 17a Medicinae Joannis Jacobi Veckeri¹⁸
- 18 Thomae Aquinatis Summa totius Theologiae¹⁹

³ GALENUS. Latine X vol., Venetiis, Juntae, 1625, 4 tomi 1650, Venetiis. L. a 21. számot is.

⁴ NICOLAI CLENARDI *Meditationes Graecicae in Artem Grammaticam in gratiam earum qui Litteras Graecas suo ipsi ductu discere coguntur*, Parisiis, 1524.

⁵ Az első 1475-ös kommentált kiadás óta számos (V. ö. BRUNET : *Manuel V.*, 1864, 1273. l.).

⁶ Bizonyára a *Panstratiae Catholicae* c. híres munkája. Ennek 2 kötetes kiadása 1626-ból, 5 kötetes pedig (Genève, Chouet) 1629-ből való.

⁷ EUSEBIUS : *Praeparatio evangelica*, Parisiis, Sonnius, 1628 két in fol. kötetben. Van 1680-ból való 2 kötetes lipcei kiadása is.

⁸ Lehetséges, hogy a John GAUDENNEK tulajdonított *Eikon Basiliké ; the Portraiture of His Sacred Majestie in His Solitudes and Sufferings*, London, 1649 c. angol királypárti röpiratról van szó. Ez ellen írta John MILTON híres *Eikonoklastes*-ét. V. ö. BERG Pál : *Angol hatások XVII. századi irodalmunkban*, Bp. 1946, 122—123. l.

⁹ FUNCCIUS : *Chronologia cum commentariis*, Wittenberg, 1567, 1601.

¹⁰ MARCUS BRIXIANI *Arca Noe sive thesaurus linguae sanctae*, Venetiis, 1593

¹¹ JÖCHER : *Gelehrten-Lexicon*, Lipse III., 1751, 1140. l. egy munkáját sem ismeri.

¹² GREGORI DE VALENTIA *Commentariorum Theologicorum tomi 4*, Ingolstadt, 1592—1603. E mű megvolt I. RÁKÓCZI György sárospataki könyvtárában, onnan jezsuita kézre került. A mű II. és IV. kötete később a sátoraljaújhegyi piarista rendház tulajdona volt, tehát a mi II. kötetünk nem lehet azonos vele, mert a RÁKÓCZI-példány sorsát pontosan követni tudjuk. (L. HARSÁNYI István : *A sárospataki Rákóczi könyvtár és katalógusa*, Bp., 1917, 5., 25., 68. l.).

¹³ AMBROSII *Opera ex editione monachorum S. Benedicti congregationis S. Mauri*, IV tom., 1661. Lehet persze más példány is, pl. Bazel 1567. Érdekes, hogy a RÁKÓCZI-könyvtár katalógusa (HARSÁNYI István id. m.) X. 7. sz. alatt AMBROSIIUSNAK éppen egy negyedik kötetét jelzi és ez ma is megvan. Kerültek volna vissza pataki könyvek a gyulafehérvári—marosvásárhelyi odysseia után?

¹⁴ L. a 4. számot.

¹⁵ ATHANASIUS műveinek 1520-tól igen nagyszámú kiadása van.

¹⁶ Valentini SCHINDLERI *Lexicon pentaglotton*, Hannover, 1612.

¹⁷ BELLARMINI *Disputationes*, Ingolstadt, 1581—82, 3 vol. — 1596 4 vol. in fol. ; Ingolstadt 1601, Lyon 1604, Paris 1608, 1615.

¹⁸ Joh. Jac. WECKERI *Practica medicinae generalis*, Basilea, 1585, 1620 ; Lugdunum, 1606.

¹⁹ AQUINOI TAMÁS *Summájának* 1471 óta légiónyi kiadása van.

- 19a Laceratus in Folio incerto Authore²⁰
 20 Tractatus Philosophicus in Scriptis incerto Authore²¹
 21 Galeni operum Tomus Septimus²²
 22 Eusebij Historiae Ecclesiasticae²³
 23 Erasmi Rotherodami Libri Quatuor de arte concionandi²⁴
 24a Ludovici Caelii Lectionum antiquarum Liber unus²⁵
 25 Tractatus Anglicus
 26 Tractatus Anglicus
 27a Thesaurus Biblicus Anglicae [sic!]
 28 Tractatus Viennensis de Pacificatione Anno 1706²⁶
 29a Tractatus Anglicus
 30 Joani Calvini Praelectiones in Daniele²⁷
 31 Tractatus Anglicus
 32 Gvill : Perkinsij Tomus Secundus²⁸
 33 Gvill : Alverni Omnia opera²⁹
 34 Divi Antonij Chronicorum tertia pars³⁰
 35 Opera Divi Basilij Magni³¹
 36 Liber lacaratus in folio³²
 37 Testamenti Veteris Biblia Sacra Immanuelis Tremellij et Francisci Junij³³
 38a Tractatus Anglicus in folio
 39 Georgij Horstij de Natura humana libri duo³⁴
 40 Commentarxii Quistorpii ad Epheseos³⁵
 41 Tractatus Anglicus in Quarto
 42 Tractatus Anglicus in Quarto
 43 Tractatus Anglicus in Quarto
 44 Tractatus Anglicus in Quarto
 45 Tractatus Anglicus in Quarto
 46 Cronologia Clarissimi Domini Lisznyaj³⁶

²⁰ Ismeretlen szerző, rongált könyv.

²¹ Ismeretlen szerző filozófiai kézírata.

²² L. az I. számot.

²³ EUSEBII Pamphilii *Ecclesiasticae historiae libri X*, Robertus Stephanus, Lutetiae Parisiorum, 1544.

²⁴ ERASMUS : *Ecclesiastes sive de ratione concionandi libri quatuor*, Basileae, 1535.

²⁵ Ludovici Coelii RHODIGINI *Lectionum antiquarum libri XXX*, 1516 és 1620 között több kiadás.

²⁶ Az 1706 nyilván elírás 1606 helyett, s a bécsi békét ismertető valamelyik latin nyelvű röpiratról van szó (RMK. III. 1023 vagy III. 1033).

²⁷ CALVINI *Commentarii in Daniele*, Geneva, 1565, 1610.

²⁸ Valószínűleg a *Casus Conscientiae* egyik kötete. Magyar fordítását l. RMK. I. 800.

²⁹ Gulielmi ALVERNI epsisc. Parisiensis *Opera omnia*, 2 tom., Parisiis, 1516, 1580; Madriti, 1674.

³⁰ Sancti ANTONINI *Chronicon*, 3 vol., in fol., Nürnberg, 1484.

³¹ BASILII Magni *Opera*, Basileae, Frobenius, 1522; Venetiis, 1535, Parisiis, 1638 in fol.

³² Rongált mű.

³³ L. a 82. sz. alatt.

³⁴ Georgii HORSTII *De natura humana libri duo*, Francofurti, 1612.

³⁵ JOHANNI QUISTORPI *Annotationes in omnes libros biblicos*, Francofurti, 1648.

³⁶ LISZNYAI Paulus : *Chronologia sacra*, Debrecen, 1693, RMK. II. 1730.

- 47 Plutarchi opera³⁷
 48 Phisica Timpleri³⁸
 49 Tractatus Anglicus
 50 Opera Clarissimi Milotai hungarica³⁹
 51 Roberti Barns et Joannis Beleus opera de Vita Pontificum Romanorum⁴⁰
 52 Jacobi Usseri Syntagma⁴¹
 53 Tractatus Anglicus
 54 Andreae Riveti Isagoge⁴²
 55 Clarissimi Burmanni Synopsis Theologiae⁴³
 56 Choice Sermons [sic!]⁴⁴
 57 Trigonometri [sic!] Petisci⁴⁵
 58 Tractatus Anglicus
 59 Buxtorfij Gramatica [sic!] Haebrea⁴⁶
 60 Decretum Divi Brasiani⁴⁷
 61 Tractatus Anglicus
 62 Buxtorfij Lexicon Chaldaicum et Siriacum⁴⁸
 63 De Turco-Papismo et Calvino-Turcismo Libri Quinque⁴⁹
 64 Opera Henrici Cornelij Agrippae⁵⁰
 65 Tractatus Anglicus
 66 Collegium Conimbricense⁵¹
 67 Analisis Tipica Mose Pflachero Authore⁵²

³⁷ ALDUS híres 1509-es velencei kiadása óta PLUTARCHOS számtalanszor megjelent.

³⁸ CLEMENTIS TIMPLERI *Sysrema physicum*, Hannover, 1607.

³⁹ Bizonyára MILOTAI NYILAS István több összekötött műve. V. ö. RMK. I. 474, 501, 515, 525.

⁴⁰ ROBERTUS BARNS-Johannes BALEUS: *Vitae Romanorum Pontificum cum praefatione Lutheri*, Wittenberg 1536, Basilea s. a.

⁴¹ JACOBI USSERI: *Syntagma de Graecorum interpretum versione cum libro Es-therae*, London, 1635, 1655.

⁴² ANDRAEA RIVETI *Isagoge in Scripturam Sanctam Veteris et Novi Testamenti*, 1647.

⁴³ FRANCISCI BURMANNI *Synopsis Theologiae*, 2 tomi, Amstelodami, 1671, 1678, 1691, 1692, 1699.

⁴⁴ Egy francia egyházi beszéd-gyűjtemény (»choix de sermons«) címének hibás feljegyzése.

⁴⁵ Nem sikerült meghatározni.

⁴⁶ JOH. BUXTORFII (Fili) *Thesaurus grammaticus*, Basilea, 1651, 1653, 1658.

⁴⁷ Szent BRASIANUS nincs. Nyilvánvaló hiba »DIVUS GRATIANUS« helyett. Neki van *Decretum aureum*-a igen sok kiadásban, ez a kánonjog első kodifikációja i. u. 1150 körül.

⁴⁸ JOH. BUXTORFII (Patris) *Lexicon Haebreo-Chaldeo-Thalmuticum et Rabbinicum*, Basileae, 1622, 1639 vagy ugyanő: *Lexicon Chaldaico-Syriacum*, Basileae, 1622.

⁴⁹ Valószínűleg nem Matthew SUTCLIFFE exeteri dékán *De Turco-papismo h. est de Turcorum et Papistarum adversus Christi ecclesiam et fidem coniuratione liber unus*, Londini, 1604 c. munkájáról van szó, hanem egy katolikus szellemű polemikus iratról. Ilyen pl. William RAINOLDS: *Calvino-Turcismus, i. e. Calvinisticae perfidiae cum Mahumetana collatio et dilucida utriusque sectae confutatio*, Antwerpen, 1597. — Lehet, hogy a két mű összkötve.

⁵⁰ HENRICI CORNELII AGRIPPAE *Opera omnia*, Lugduni s. a. vagy Argentorati, 1608.

⁵¹ *Collegium Conimbricense in libros Aristotelis de generatione, corruptione et de anima II tomi*, Argentorati, 1611, Lugduni 1627, vagy: *Collegium Conimbricense sive cursus philosophicus in Aristotelis opera 2 tomi*, Coloniae, 1625, 1630, 1639.

⁵² MOSIS PFLACHERI *Omnium Veteris et Novi Testamenti Librorum historicorum analysis typica*, Tübinga, 1587.

- 68 Tractatus Anglicus
 69 Tractatus Anglicus
 70 Voetij Desperata Causa Papatus⁵³
 71 Spanheimii Dubia Evangelica⁵⁴
 72 Tractatus Belgicus
 73 Commentarium in Logicam Aristotelis⁵⁵
 74 Renati Grillonii Tabbellae [sic!]
 75 Tractatus Anglicus in Folio
 76 Tractatus Anglicus in Folio
 77 Tractatus Anglicus in Folio
 78 Tractatus Anglicus in Folio
 79 Adriani Heerebordi Meletemata Philosophica⁵⁷
 80 Divi Chrisostomi opera⁵⁸
 81 Expositio Epistulae Pauli ad Colossenses per Reverendum Patrem Joannem Sarisburiensem⁵⁹
 82 Biblia Sacra Veteris Testamenti Tremellii et Junii⁶⁰
 83 Felicis et Theodori [?] Plateri Praxeos Medicinae Tomi tres⁶¹
 84 Tractatus Anglicus
 85 Chronologia Sethi Calvisij⁶²
 86 Cleonardi Institutiones in Linguam Graecam⁶³
 87 Tractatus Anglicus in folio
 Hi praescripti Libri sunt partim Debrecinenses partim Patakienses⁶⁴

A könyvanyag összetétele a következő:

Latin-görög klasszikus (PLUTARCHOS, VERGILIUS)	2
Egyházatyá (EUSEBIUS, AMBROSIUS, ATHANASIVS, BASILIUS, CHRYSOSTOMOS)	5
Humanista író (CORNELIVS AGRIPPA, ERASMVS)	2
Filozófia (2 ARISTOTELES-kommentár, HEEREBORD)	3
Protestáns teológus (BARNES, BURMANN, CALVIN, CHAMIER, JEWEL, LISZNYAI, MILOTAI, PERKINS, PFLACHER, QUISTORP, RIVET, SPANHEIM, SUTCLIFFE, TREMELLIUS, USHER, VOETIVS, ismeretlen angol)	17

⁵³ Gisberti VOETII *Desperata causa papatus*, Amstelodami, 1638.

⁵⁴ Friderici SPANHEIMII *Dubia Evangelica*, Geneva, 1639, 1700.

⁵⁵ Közlebről meghatározhatatlan; könnyen lehet persze, hogy ez is a *Collegium Conimbricense* egyik kommentárja.

⁵⁶ Valószínűleg René GRILLET: *Curiosités mathématiques*, Paris, 1637 vagy ennek valaminő latin fordítása.

⁵⁷ Adriani HEEREBORDI *Melatemata philosophica*, Lugduni Batavorum, 1659. Amstelodami, 1680.

⁵⁸ Aranyszájú JÁNOS összes műveinek 1503-tól nagyszámú kiadása van.

⁵⁹ Joannes JUELLUS (JEWEL), episcopus Sarisburiensis egyik műve. V. ö. RMK II. 2203 Anglikán teológus, nem tévesztendő össze JOHANNES DE SALISBURY középkori skolaszttikus tudóssal.

⁶⁰ *Biblia latina ex versione Tremellii et Junii*, Amstelodami, Janson, 1648. Lehet persze más kiadás is, pl. London, 1580. V. ö. *British Museum, General Catalogue of Printed Books XVI.*, 1936, 55. l.

⁶¹ Felicis PLATERI *Praxis Medica* tomi III, Basileae, 1602, 1625, 1666.

⁶² Sethi CALVISI *Examen Chronologiae Parei*, Lipsiae, 1606 vagy *Opus chronologicum ad annum 1630*, Erfurt; *Chronologia ad annum 1650*, Erfurt; *Opus chronologicum ad annum 1685*, Erfurt.

⁶³ Nicolai CLENARDI *Institutiones linguae Graecae*, Erfurt, 1580. Számos más kiadás is pl. *cura Vossii*, Amsterdam 1650, 1651 (Elzevir), 1653.

Katolikus teológus (AQUINOI TAMÁS, ALVERNUS, ANTONINUS, BELLARMIN, GRATIANUS, GEORGIUS DE VALENTIA).....	6
Történelem (FUNCTIUS, CALVISUS Sethus, 1 ismeretlen magyar).....	3
Nyelvkönyv (BRIXILIANUS, 2 BUXTORF, CLEONARDUS, RODIGINUS, SCHINDLER) ..	6
Természettudomány (ANDREAE, GALENUS, GRILLET, HORSTIUS, PETISCUS, PLATER, TIMPLER, WECKER).....	8
Ismeretlen szerzőjű, rongált könyv.....	3
Francia nyelvű.....	1
Hollandi nyelvű.....	2
Angol nyelvű.....	24
2 művel, vagy két külön feljegyzett kötettel szerepel.....	5
Összesen	87

Az itt bemutatott könyvanyag — mint mondtunk — a NASZÁLYI István által 1706. máj. 1-én katalógusba vett állomány kiegészítő része, de a két könyvjegyzék együtt sem alkalmas arra, hogy belőle messzemenő következtetéseket vonjunk le, mint azt VARGA Zsigmond teszi a kollégiumi könyvtár történetéről írt művében⁶⁴ hiszen egy szétszórt könyvtár töredékei csupán. Inkább arra kell felelnünk, milyen módon képzeljük a jegyzékünkben szereplő könyvek Zalatnára jutását. Bizonyára úgy, hogy — mint ESZE Tamás is céloz rá — az HERBEVILLE-féle debreceni dűlás (1705. okt. 20) előtt, a zűrzavarban is megkísérelték a könyvek egy részének megmentését, s a Zalatnán jegyzékbe vett állomány az egyik útnak indított láda tartalma. Az elszállítás hihetőleg kuruc katonai erők fedezete alatt történt, erre a zsbói csatára felvonuló hadsereg útiránya könnyen módot adott. Zalatnára azért juthattak a könyvek, mert a bujdosó sárospataki kollégium 1672 óta Gyulafehérvárt elhelyezett részlegének szánták. Miért rekedtek meg itt, arra nem tudunk felelni. Nyilvánvaló persze, hogy mindez csak feltevés, és egyetlen hiteles adat halomra döntheti. Hogy a jegyzékben sárospatakinak jelzett könyvek is vannak, az természetes, mert az 1671 óta bujdosó pataki kollégium könyveinek egy részét Debrecenbe mentette.⁶⁵

Jegyzékünk készítője — kétségkívül KÁROLYI Sándor egyik hadiírnoka — a szokványos magyar protestáns teológiai műveltséggel rendelkezik, külföldön azonban aligha járt, mert egyik könyv bejegyzése alkalmával bizonytalankodik: angol-é vagy hollandi? (14. sz. „Est lingua Anglica aut Belgica”). Igaz viszont, hogy egy másikat habozás nélkül hollandinak minősít (72. sz.). Az egyetlen francia könyv (56. sz.) címét elteveszti. Feltűnő, hogy a görög című angol könyvet (6. sz.) nem tudja azonosítani; a görögben különben is gyengécske: az γ helyett mindig i -t ír (analisis, synopsis, Chrisotomos). Sekélyesebb műveltségre vall az is, hogy GRATIANUST, az ismert dekretálistát, BRASIANUS-szá torzítja. — Feltűnő jegyzékünkben az angol könyvek nagy száma. Címüket jegyzékünk szerzője éppúgy nem tudja, vagy nem tartja érdemesnek feljegyezni, mint NASZÁLYI István a maga katalógusában szereplő 88 angol könyvét, vagy a Schola Rivulina könyvtárosa, aki szintén csak sommásan jelzi: „Quinquaginta libri unt Anglici.”⁶⁶ Ha hozzávesszük ezekhez az angol szerzők latin nyelvű műveit (BARNES, JEWEL, PERKINS, SUTCLIFFE, USHER és mások munkáit), világos képünk van arról a jelentékeny hatásról, amelyet a puritán-presbiteri mozgalom a magyar művelődésre

⁶⁴ A kollégiumi nagykönyvtár ... és múzeum ... története, Debrecen, 1945, 24—29. l.

⁶⁵ HARSÁNYI István *i. m.* 23. l.

⁶⁶ THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola története*, Nagybánya, 1905, 170. l.

gyakorolt. E mozgalom ellenzői, a protestáns hierarchia hívei ugyanis kezükbe sem igen vették az angol műveket. Nem tudjuk, hogy az angol címek mellőzése nem ennek a hivatalos, orthodox egyházi álláspontnak tett engedmény-e, afféle „graeca sunt, non leguntur” magatartás. Hogy magyar teológusaink legjáva *olvasta* az angol könyveket, azt egészen bizonyosra vehetjük.

Jegyzékünk egyik nyugtalanító könyve a *Tractatus Viennensis de Pacificatione Anno 1706* c. mű (28. sz.). Első pillanatra azt vélné az ember, hogy a RAKÓCZI-szabadságharc nagyszombati béketárgyalásainak anyagát és eseményeit összefoglaló valamelyik osztrák vagy magyar röpiratról van szó (pl. az RMK. II. 2256. sz. vagy az RMK. III. 4535. sz. műről), de akkor magyarzatlan maradna az a feltűnő tény, hogyan került ez az 1706-os sajtótermék az 1705 októberében útnak indított könyvszállítmányba. Meg kell még említenünk azt is, hogy a felsorolt RMK darabok közül május 31-e előtt egyik sem hagyta el a sajtót. Nincs más megoldás, mint az, hogy itt is az összeíró egyik figyelmetlenségével kell számolnunk: 1706 helyett 1606 olvasandó, s a BOCSKAY kötötte bécsi béke egyik röpiratos ismertetésével van dolgunk, mégpedig latin nyelvű példánnyal (RMK, III. 1026 vagy III. 1033). E feltevést megerősíti az is, hogy a nagyszombati tárgyalásokat soha és seholsem nevezték »bécsi«-nek.

Ez a — bár csak formailag — legrégebb debreceni könyvjegyzék felveti a NASZÁLYI-féle katalógus teljes szövegű publikációjának szükséges voltát. Kívánatos, hogy e munka mielőbb megtörténjék.

BÁN IMRE

»Exemplárok Catalogusa« A debreceni városi nyomda 1778-as könyvárjegyzéke. CsÜRÖS Ferenc nyomdatörténeti monográfiájában (*A debreceni városi nyomda története. 1561—1911.*) a nyomdai számadásokból vett forrás alapján említést tesz (201—202. l.) egy 1778-ban megjelent kiadványjegyzékről, amelyből azonban nem látott példányt. (A Debreceni Typográphiában nyomtatott exemplárok Catalogusa Specificatiojára 300 Tabellákon in Folio ment 6 koncz — írja az 1778. évi számadás.) — ZOLTAI Lajos sem talált egyetlen példányra sem, amint megjegyzi »*Debrecen város könyvnyomdájának XVIII. századbeli működése, termékei*« c., 1934-ben megjelent tanulmányában (13. l.). — HELLEBRANT Árpád »*Magyar könyvárjegyzék a 18. századból*« c. cikkében (Magy. Könyvszle. 1917., újf. 25. köt., 99—102. l.) egy, az Akadémia Könyvtárában őrzött 18. századi könyvjegyzéket ismertet. Megállapítja annak debreceni eredetét, de a kormeghatározásban nem találta meg a helyes megoldást. Szerinte a jegyzék az 1761. év utáni évben vagy közeli években adatott ki.

E három közlés összehangolása céljából lefényképeztettem az akadémiai példányt, s már ennek alapján is nyugodt lélekkel megállapíthatjuk, hogy azonos azzal az 1778-as könyvárjegyzékkel, amelyről CsÜRÖS és ZOLTAI említést tesznek. Mivel a szöveget teljes egészében közölte HELLEBRANT, szükségtelennek látom a felsorolást újra megtenni. Bár nem ártana a rövid címeket kiegészíteni, de ez bárki számára könnyen pótolható meglevő bibliográfiai összehasonlításainkból.

Ötvenhat művet hirdet e 42 cm hosszú, 11 cm széles egyleveles nyomtatvány.

HELLEBRANT abban tévedett, hogy a hirdetett könyveknél a későbbi kiadásokra nem gondolt, pedig MARGITAI István még 1761 után pontosan egy negyedszázadig volt a városi nyomda vezetője, s így bőven volt alkalma egyes kifogyott és keresett művek újranomására.

A hirdetett könyvek egyetlenegy kivételével a városi nyomdában készültek. Ez az egy kivétel (MELCHIOR *Theológiája*) is érdekes tényre mutat. MISZTÓTFALUSI KIS Miklós e nyomtatványát a debreceni református kollégiumban tankönyvként használták, így nagyobb szükségletéről kellett gondoskodni. A nyomdai számadások

szerint a városi nyomdában nem jelent meg új kiadás, tehát az eredeti kiadást szerezték meg annakidején nagyobb példányszámban a nyomda depositaria számára. E feltevést igazolja a következő ZOLTAI-közlés (i. m.): Csűrös okmánytárában közölt 1792-es nyomdai leltárnak teljesebb szövegét találta meg a városi levéltárban. Ebben »Kolosvári Melchior Theologiája« címen van felvéve ez az 1701-ben nyomott könyvecske. Az időnként végzett leltározások mindig apadó példányszámot közölnek, míg az 1792-es már csak 95 példányról számol be. 1733-tól 1792-ig összesen 72 példány kelt el belőle. Elég csekély eredmény egyéb (saját) kiadványaik kelendősége mellett. Amikor az akkori provizor, VINCZE György MISZTÓTFALUSI-tól bizományba átvette a művet, még erősen használt tankönyv volt, de az érdeklődés lassanként erősen megcsappant. A MISZTÓTFALUSI halálával megszünt kapcsolatot nem volt kivel fenntartani. Így maradhattak elszámolatlanul a bizományba kapott példányok, és tartották azokat évtizedeken keresztül számon a leltárakban. — Amint mondtam, az 1792. évi leltár még 95 meglevő példányról ad számot, de már érték nélkül említi fel, valószínűen azért, mert ezek a példányok nem voltak már kifogástalanok. A debreceni református főiskolai könyvtár duplumanyagában az 1930-as évek közepén még magam is találtam e könyvből 35—40 szúrágásos példányt. Meglehet, hogy ezek abból a 92 példányból maradtak meg, amelyeket az 1792-es leltár említ, mert idővel a tankönyvként használt nyomdai kiadvány-maradványokat a kollégium tankönyvtárában helyezték el.

Az árjegyzékbe felvett művek nagyrésze tankönyv és hitelesítő irat. Van néhány világi tárgyú könyv is, de a legtöbb olyan, amelyet sok kiadásban, sokezeres példányszámban adott ki a nyomda. Erre vonatkozólag érdekes adatokat találhatunk a fentebb említett ZOLTAI-füzetben.

A hirdetett két abcés könyv 78 év alatt összesen 248 260 példányban jelent meg. — Az 1792-es leltárban találunk olyan tételeket, amelyek a régi és az új kiadásban is szerepelnek, a régi természetesen csak csekély példányszámban (pl. Nagy Cellarius 95, *Mennyei tárház kultsa* 17 db). Ezzel bizonyítva látjuk azt, hogy a nyomda mindenkor provizora a kelendő kiadványok újranomásáról kellő időben gondoskodott. Egyik-másik kiadványt nem győzték utánanyomni. Így pl. a BETHLEN Kata *Bujdosás emlékeztetője* 1733 és 1789 között tíz kiadásban (26 052 példányban), RÁDAY Pál *Lelki hódolása* 1735 és 1795 közt hét kiadásban (21 502 példányban) került ki sajtó alól.

A nyomdai számadások egyes évekről hiányoznak. Ennek tulajdoníthatjuk, hogy egyes művek minden kiadásáról nem tudunk. Pedig a könyvjegyzékben több olyan könyv szerepel, amelyről nem lehet elhinni, hogy ne lett volna új kiadása, holott nagyon is népszerű volt korában. Ilyen pl. a BALASSI-RIMAI *Istenes énekek*, amely könyvecskéből csak két, illetve három (1702-ben egy, 1744-ben két) debreceni kiadást említenek bibliográfiáink, noha »a debreceni forma szerint« más helyeken sokszor került kiadásra a 18. század folyamán. ZOLTAI említése szerint az 1702-es kiadás 2000 példányban jelent meg, viszont az 1739-es leltár 2000 példányos készletről ad számot. Márpedig nem hihető, hogy az 1702-es kiadás érintetlenül maradt volna a nyomda raktárában. Inkább valószínű, hogy későbbi, az 1730-as évekből származó kiadás maradványáról beszélhetünk.

A kevésbé kelendő könyvek gyorsabb eladását árleszállítással próbálják előmozdítani. Erre példa az 1757-ben kiadott MINUCIUS Felix, amely a jegyzékben 8 dénárral szerepel, a régi nyomdai számadásokban még 12 dénárral van felvéve, s még így is az 1792-es leltár 812 megmaradt példányt említ. — Az 1756-os kiadású PLINIUS *Panegyricus* a jegyzékben még 14 dénár, az 1792-es leltár 196 példányos maradványát már csak 12 dénárnak megfelelő 6 kr.-ral veszik fel. — Az 1741-ben 1500 példányban kiadott és 24 kr.-ért árusított LAMPE *Gileádbeli Balsamum* 1792-ben még meglevő 194 példányát 18 kr.-ra értékeli a leltározó.

A kapósabb könyvek árát viszont fel is emelték. Erre példa a »*Harmoniás Soltárok*« 36 dénárrol 60 dénárra, a »*Maróthiana Arithmetica*« 34-ről 42 dénárra, s a »*Phaedri Fabulae Aesopianae*« 8-ről 12 dénárra emelése.

A hirdetett COMENIUS *Januájából* az 1792-es leltár értékelés nélkül vesz fel 217 példányt. Sehol sincs nyoma, hogy az 1729-es 3000 példányos kiadás után még megjelent volna újra Debrecenben. Kelendőse is alábbmaradhatott, amettől MARÓTHY György a MOLNÁR-féle (a jegyzékben: MOLITORIS-) *Elementa* bevezetését szorgalmazta. MARÓTHY COMENIUST új, átdolgozott formában akarta kihozni, azonban korai halála ebben megakadályozta.

A nyomdai számadásokban nem történik említés a jegyzékben »*Fundamentom Tóth Nyelven*« c. felvett kiadványról. A »*Mali catechismus*« c. 1750-ben, még MARGITAI János provizorsága alatt ezer példányban megjelent tizenkét levél terjedelmű nyomtatványról van itt szó, amelyről CSÜRÖS (i. m. 324. l.) azt írja, hogy »egy tót nyelvű Fundamentum« 200 példányát 1767-ben SZILÁGYI Sámuel superintendens a tót eklézsiák között ingyen kiosztatta.

A DODRIDGE *Elmélkedéseiből*, amelyet HELLEBRANT a jegyzék megjelenési idejének meghatározásához főbizonyítékul használt, bár 1761-ben jelent meg, még 1792-ben raktáron volt 50 példány (pedig csak 1500 példányban adták ki), de már csak 36 k-ral (72 dénár) számítva.

Mindent összefoglalva: MARGITAI István provizorsága alatt megjelent jegyzék a nyomdai termelés megélénkülését mutatja, egyben bizonyosság arra is, hogy a debreceni nyomda időben nem sokkal maradt le más magyarországi hasonló vállalkozás mögött. Valószínű, hogy e 300 példányban kiadott kiadványjegyzéket nem a nagyközönségnek, hanem csak a terjesztő kompaktoroknak és hivatásos könyvterjesztőknek szánták, de mindenképpen a magyar kultúra terjesztésének volt az jelentős tényezője. Kiállítása nem mondható valami különlegesnek, sőt szépnek sem, de arra a célra, amire MARGITAIÉK használni kívánták, jól megfelelt.

BERTÓK LAJOS

Adalék a magyarországi cenzúra XVIII. századvégi történetéhez. A cenzúrának általában, de természetesen egészen különösen a magyar cenzúrának már sok szempontból feldolgozott vagy legalábbis érintett történetébe¹ illeszkedik az az aktasor, amit a következőkben röviden ismertetünk. Az akták BATTHYÁNY József bíboros, esztergomi érsek irataiból kerültek elő. Tárgyunkra vonatkozó levéltári kutatásoknál eddig nyilván azért mellőzték ezeket és társaikat, mert őrzőhelyük a mai napig nem a gazdag esztergomi levéltárak valamelyike, hanem az esztergomi érsekmegye könyvtára. Ennek a kéziratárában őrzik a hatalmas BATTHYÁNY iratanyagot, mintegy kétszáz köteggben, amelynek egyrésze kétségkívül csak egyháztörténeti érdekességű,

¹ DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. I. Bp. 1954. SASHEGYI Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra. 1800—1830*. Bp. 1938. MAROS Andor: *A cenzúra. A haladó eszmék üldözésének története*. Bp. 1947. BÓNIS György: *Hajnóczy József*. Bp. 1954. BALLAGI Géza: *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. BENDA Kálmán: *A magyar jakobinusok iratai*. Bp. 1952. DECSY Sámuel: *Pannoniai Féniksz avagy hamvából fel támadott magyar nyelv*. Bétsben, 1790. RÉVAI József: *Marxizmus és magyarság*. Bp. 1948. *Tépjétek le a sötétség bilincseit*. Szerk.: KATÓ István. Bp. 1950. MÁLYUSZ Elemér: *Sándor-Lipót főherceg-nádor iratai*. 1790—1795. Bp. 1926. SCHERMANN Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig*. Bp. 1928. FINÁCZY Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp. 1899. GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században*. Bp. 1917.

nem csekély részében azonban államigazgatási jelentőségű is.² Ez utóbb említett vonatkozásnak magyarázatát, a magyar primásnak a feudális magyar állam berendezésében elfoglalt különleges közjogi helyzetében lelhetjük meg. A primás tagja volt a hazai közigazgatást legfelső fokon irányító helytartótanácsnak, és annak különösen tanügyi bizottságát irányította. Az irodalmi életet közvetlenül érintő könyvkiadási, a könyvrevízióval kapcsolatos és *cenzúra* ügyek így kerültek hozzá. Az elmondottak BATHYÁNY érsek esetében különös jelentőséget nyernek. Hosszú primássága, mely MÁRIA TERÉZIA uralkodásától I. FERENCIG tartotta meg az esztergomi székből,³ a cenzúraügynek éppen akkoriban ugyancsak kanyargós útjain is végigvezette.

Nem ok nélkül kerestünk tehát »cenzúra-akták« után hatalmas hivatalos hagyatékában, s inkább csak az okozott nehézséget, hogy az akták közül a legjellemzőbbeket, az annyszor tárgyalt témához valóban újat mondókat emeljük ki.⁴

1748. január 1-én MÁRIA TERÉZIA a helytartótanáccsal közli a cenzúrajavaslat elfogadását bizonyos könyvekre nézve. A lista ezúttal nem túlságosan terjedelmes, de mindenképpen érdekes. Samuel BASNAGIUS: *Annales Politico-Ecclesiasticijét*, két cseh nyelvű vallásos könyvet a »*Szív igaz reformációjáról*« és a »*Keresztény evangélikus tanításról*« találjuk rajta. Ezekon kívül, még egy-két más protestáns könyv között, RÁKÓCZI György és Zsigmond Gyulafehérváron, KERESZTURY Pál alatt tartott examen-jének ajándékkönyve, a *Phialae Sanctorum* is említésre talál.⁵ A könyvek főbúne, hogy a katolikus hitre sérelmesek. Az eset önmagában nem lenne különösebben feltűnő. Hasonló, az államvallásra sérelmes könyvek elcenzúrázását tartalmazó leirat, rescriptum, már az előző években is tömegével akadt. Ezúttal azonban a királyné a cenzúrajavaslat-hoz még egy igen jelentős megjegyzést fűz. A cenzorok túlsokat foglalkoznak az eretnekek közismert tanításainak kifejtésével, magyaráztatásával. Ez nem is csoda: a cenzorok katolikus papok voltak. A különös ezúttal csak az, hogy a királyné nem az eretnek könyvek üldözésében látja már a cenzúra célját. Igen nyomatékosan figyelmezteti az előterjesztést tevő püspököt és csatlóseit, a cenzor papokat, hogy csak azokat a könyveket sújtsák cenzúrával, melyek »az államot és a jó erkölcsöket sértik, vagy egyébként is botrányosak, amelyek a katolikus vallásra, a római katolikus fejedelmekre, vagy a klérusra sérelmesek, vagy pedig valami újfajta eretnekség érződik rajtuk...«⁶ A sorrend önmagáért beszél. A könyvcenzúrában első helyre az állami érdek kerül, ezután jön a közérköcs védelme. A katolikus érdekek csak ezután juthatnak szóhoz és a buzgó

² *Manuscripta Bibliothecae defuncti Cardinalis Primatis Josephi* címen. Ez a terjedelmes gyűjtemény Categoria IX.: Litteraria, Titulus VI.: Censura Librorum jelzet alatt különböző, a könyvcenzúrára vonatkozó hivatalos iratok másolatait tartalmazza. A nádor, mint a másik legfőbb közjogi méltóság, birtokában kívánt lenni e jogi fegyvertár kulcsának, s ezért a kéziratgyűjtemény több kötetes elenchusáról másolatot készíttetett, amit ma is az Országos Levéltárban őriznek. (Archivum Palatinale Secretum Archiducis Josephi: Elenchus Manuscriptorum Bibliothecae defuncti Cardinalis Primatis Josephi Batthyany.) A gyűjtemény egyes iratai annál is értékesebbek, mert eredetijük ma már nem lehet fel.

³ 1776—1799.

⁴ Ezúttal mellőzhetjük olyan akták ismertetését, melyek a cenzúrázás gyakorlatára vethetnek világot. Az ezzel összefüggő kérdéseket a közeljövőben önállóan szándékozunk feldolgozni.

⁵ Litter. VI. g. — 1748. Jan. 31.

⁶ »... quae Statum Publicum, bonosque Mores feriunt, aut alias Scandalosa sunt, quaeque Religioni Catholicae, Principibus Romano-Catholicis, aut Clero injuriosa, aut novam quampiam Haeresim olentia, cum primis observent, atque talia in Relationibus suis exponant, neque erroribus ipsorum enarrandis multum in posterum immorentur...« u. o. A folyamatot DEZSÉNYI is előadja *i. m.* 31. l. Az idézett helyen az elv burkolt megfogalmazására találunk. Meg kell említeni, hogy a leiratot SCHERMANN ismeri és *i. m.* 27. l. megemlíti. Értékelését azonban egyházi szempontjai torzítóan befolyásolják

eretneknyomozás, a cenzúrává satnyult inkvizíció csupán az esetleg (nem nagy valószínűséggel) még felmerülhető eretnokségek ügyeiben érvényesülhet kellő mértékben.

Az a törekvés, hogy a cenzúrából teljesen állami ügyet csináljanak, már III. KÁROLY óta egyre fokozódóan érvényesül a bécsi udvarban. MÁRIA TERÉZIA idejében azonban a felvilágosodás VAN SWIETEN vezetésével új rohamokra indul,⁷ mindinkább szervezett módon, hogy az egyházi reakciót egyik legfontosabb hadállásából, a sajtó ellenőrzéséből kiverje. Ezeknek az egy ideig sikerekkel is járó harcoknak egyik előcsatározását, a cenzúrával kapcsolatos elvi álláspontnak változását a most ismertetett »kegyes leirat« nyilvánvalóan mutatja.

A változásnak megfelelő szervezeti átalakulás a cenzúra-ügyben mégis jóval több, mint negyedszázadig váratott magára. Az egyre inkább állami jelleget öltő, a bécsi önkényt szolgáló cenzúra irányítását mindaddig a primás végezte — elméletben mindenestre, — míg a magyar rendiség felszámolását II. JÓZSEF meg nem kísérte. Kísérleteinek — melyeknek jelentőségét nem szabad túlbecsülni⁸ — első hullámverései már a cenzúra-ügyet is elérik, mint az 1781. júl. 6-i resolútio tanúsítja. A rendelkezés érdemi része a magyar cenzúra történetében meglehetősen ismert tény.⁹A pozsonyi helytartótanácsi cenzúrázás megszűnik. Az »összmonarchia« minden könyvbírálati ügyét egy udvari bizottság (Commissio Aulica, Hofkommission) fogja ezután végezni. BATHYÁNY bíborost most érte el az a sors, ami bécsi érsektársának, TRAUTSONNAK, már 1757-ben osztályrészül jutott:¹⁰ az ország szellemi életének ellenőrzéséből kiszorult. A resolútio ugyanis kétségtelenné teszi, hogy a cenzúra most már gyakorlatilag is, szervezetileg is állami üggyé lett.

A cenzúra lényege végeredményben mégsem az egyházi vagy világi hatalomhoz, azok képviselőihez való viszonyulása, hanem a gondolat szabadságának a korlátozása, a szellem tevékenységének gúzsbakötése. A szabadság értelmetlen a gondolat szabadsága nélkül, s ez megint üres elmélet a gondolatterjesztés eszközének, a sajtónak szabadsága nélkül. Teljesen érthető tehát, hogy a II. JÓZSEF után újjászervezkedő magyar rendi állam sem tudta már a sajtószabadság gondolatát legalább említés nélkül hagyni. Az 1790—91-es országgyűlés már szóba hozta ezt a tárgyat. Mint jól tudjuk, igen bátor-talan félmegoldások ajánlgatásánál a karok és rendek nem jutottak tovább. Az országgyűlés a sajtószabadság és az újraeledő reakció cenzúrája összeházasításának gyatra kompromisszumát kívánta megvalósítani.

Ezt a jellegzetes bürokratikus problémakezelést kitűnően mutatja az a kiadatlan tervezet,¹¹ melyet szintén az esztergomi BATHYÁNY-akták között találunk. A tervezetben foglaltak soha törvénycikké vagy helytartótanácsi rendeletté nem lettek. Éppen ez teszi különleges érdekességüvé közzétételét. A »planumot« az alábbiakban teljes terjedelmében közöljük:

»*Idea Plani Circa Censuram librorum qualiter adornandam.*

Iuxta articulum 67. ultimae Dietae Principia quoque Censurae librorum proponenda sunt in hoc opere Mihi ad elaborandum delato praeprimis ad id reflectendum est: quod hocce objectum in binis articulis novissime elapsae Dietae recurrat. Articulus 15-us id praecipit, ut Generalia Principia libertatis Praeli elaborentur; In articulo autem

⁷ VAN SWIETEN szerepének ismertetése különösen FINÁ CZY *i. m.* 65—71. l. Egyházi értékelése ismét SCHERMANNNAI az előbb említett fenntartással. *i. m.* 31—34. l.

⁸ II. JÓZSEF helyes marxista értékelésére: RÉVAI József: *i. m.* 370. l.

⁹ DEZSÉNYI—NEMES: *i. m.* 31. l.

¹⁰ SCHERMANN: *i. m.* 32. l.

¹¹ Litt. VI. e.

67. inter objecta Deputationis publicae politicae Censura librorum conintelligenter tamen cum Deputatione litteraria suscipienda simpliciter recensetur.

Id certum, quod libertas Praeli in se Considerata, Censuram excludat, sed id aequè certum, quod Censura librorum Praeli libertatem suffocet et fere annihilat; Cum itaque per legem parte ex una libertatis Praeli Principia determinanda, parte vero ex alia Censura librorum pertractanda ordinetur, hinc suapte sequentes questiones, vel potius sequentes Generalia Principia deducuntur, et quidem:

1° Nec irrestricta Praeli libertas, nec arctis nimis limitibus Circumscripta librorum Censura, utquam quae libertati Praeli in genere Diaetaliter jam agnitae Contraria est, admitti potest.

2° Limites in Censura librorum observandos Clare definiendos esse, ut omnì dubio, quantum fieri potest locus adimatur.

3° Criterium, quod limites hos defigit, aliud esse nequit, quam ut omnia illa, quae statui bene ordinato noxia sunt prohibeantur, reliqua vero libere admittantur. Principio hoc Deputationaliter defixo, Mearum erit Partium species librorum statui bene ordinato Nocivorum deducere et Excelsae Deputationi proponere.

4° Limitibus, intra quos semet Authores continere debent, semel Clare stabilitis, atque ad publicam Notòrietatem pertinentibus et libertas Praeli articulariter agnita, et exinde promanans, atque omni ratione promovenda Nationis cultura id exposcit, ut Cuivis Authori liceat librum, quem intra praefixos limites scriptum judicaverit absque Censura publicum reddere atque Typographo Impressio similis libri licita sit. Ne tamen hac ratione praefixi limites impune violentur et Author et Typographus Nomen suum libro tali inscribere debent, quod in libris Censurae submissis superfluum esse suapte apparet.

5° Ex praemisso puncto sequitur. Authores et Typographos tales absque Censura libros, qui praefixos limites excedunt imprimentes poenae subjiendos esse, quo in casu similes libri per Censurammitterentur, nonnisi Revisores ferire potest, uti et illud sponte intelligitur, Authores et Typographos absque appositione Nominis, vel absque Censura edentes et imprimentes, pro ratione delicti poenae subjiendos esse.

6° Ubi et quot Censores constituendi sunt, illud ad Deputationem litterariam spectare videtur, Deputatio publico-politica ad id solum reflectit. Ne rari sint (semper enim authores a scribendo deterrentur et Nationis Cultura impediretur) et ne aliquis ex Consideratione illius, quem sequitur Status a Censura excludatur.

7° Principiis libertatis Praeli quae hic recensentur, semel Diaetaliter stabilitis, adeoque per suam Majestatem ratificatis, suapte intelligitur libros, quos Bibliopolae in Hungaria degentes ab exteris Oris inducunt, Secundum haec solum principia judicandos esse, adeoque Censurae in reliquis Haereditariis Provinciis subjiici nequire, et per consequens, libri tales ibidem nonnisi Merx per Ditiones Haereditarias transiens (Transiten Waaren) considerari poterunt et Sigillo ejatis Tricesimae, Nonnisi illa de Causa muniri debebunt, Ne Censuram in Hungaria stabilitam effugiant.

8° Cum Lex ad Casus, qui eandem praecedant extendi nequeat, id de praesenti quoque Praeli libertatem concernente lege intelligendum venit; quod si tamen libri hucdum prohibiti ex post Censurae iterum subjiicerentur, et per Censores principiis iisdem praescriptis contraria non adinvenirentur, liberum illis erit impressionem, vel venditionem similium librorum admittere.

A küzletén: »Planum quoad Censuram Librorum. Publ. Pol. 793.« Más kéz írásával felül: »exhibui Suae Eminentiae« alább: »ex Litteraria Deputatione.«

Ez tehát a cenzúra és sajtószabadság összeegyeztetését célzó tervezet szövege. Szerzője után nyomoztunkban HALLER József helytartótanácsi tanácsos nevével találkoztunk. 1791. augusztus 10-én ugyanis az országgyűlés által kiküldött közigazgatási bizottság első ülésén határoztak a bizottság által kidolgozandó tárgyak előadójának személye felől. A könyvcenzúra, a sajtószabadság, a népszámlálás ügyeinek előadását ekkor HALLER Józsefekre bízta.¹² HALLER 1792. november 19-én már a deputatio elé terjesztette tervezetét. A tervezet alapján kidolgoztak egy törvényjavaslatot: *De preli libertate eiusque limitibus*.¹³ 1793. január 23-án ezt a törvényjavaslatot a tanügyi bizottság (deputatio litteraria) főként a király és a királyi család érdekeinek, valamint a külpolitikai helyzet (qui iniuriosi exteris Aulis videbuntur) szempontjainak szem előtt tartásával átdolgozta, és végső formába öntötte a sajtószabadság korlátozásáról szóló törvénytervezetet. Mindezekben az aktákban, helytartótanácsi és országgyűlési iratokban, tervezetekben, törvényjavaslatokban és törvényszövegekben az »*Idea Plani*«¹⁴-ban kifejezésre juttatott gondolatok egy részét változtatás nélkül vagy csak kevés változtatással megtalálhatjuk. De egészen más fogalmazásban, más sorrendben és azzal a leglényegbe vágó különbséggel, hogy míg az »*Idea Plani*« a sajtószabadságból igyekszik a lehetőség határain belül minél többet megmenteni, a HALLER-féle tervezetek és a bizottság által elfogadott törvénytervezet határozottan a cenzúra oldalára állt. A szerzőt megállapítani nem sikerült. Egy bizonyos, hogy az HALLER Józseffel nem azonos. Ha a kor szereplői közül valakivel némi kapcsolatot tudunk megállapítani, az talán HAJNÓCZY József, természetesen az övénel aránytalanul bátorítalanabb az *Idea Plani* fogalmazása, de az eszmék tekintetében bizonyos rokonság állapítható meg.¹⁵

A tervezet — bárki legyen is a szerzője — a kor viszonyaihoz és egy helytartótanácsi hivatalnok gondolkodásához képest haladó. Alapelve a VAN SWIETEN-féle iskola szemléletmódjának megfelelően az, hogy a cenzúra célja az állami érdekek biztosítása, az állam rendjének megőrzése. A tervezet azonban ennek az alapelvnek érvényesítésén túlmenően a sajtószabadság forradalmi követelményét is valósággá akarja tenni. Egyházi szempontok az egész »*Idea Plani*«-ban még véletlenül sem kerülnek szóba. A cenzorok kiválasztásánál nem akar a szóba kerülő személyek »állapotára« sem tekintettel lenni. Azaz: a világiakat is a bizottságban akarja látni. Amennyire nem viseli szíven az egyházi érdekeket, annyira nagy gondja van a sajtószabadság lehetőség szerinti érvényesítésére, mégpedig azért, mert — a felvilágosodásra annyira jellemző módon — a nemzeti művelődés egyik biztosítékát látja benne. A sajtószabadság vagy legalább az enyhített cenzúra »jótéteményeiben« nem csupán az új cenzúratörvény létrejötte utáni műveket akarja részeltetni, hanem a régebbieket is azokat, amelyeket újracenzúrázásra esetleg benyújtanak.

Az kétségtelen, hogy a tervezet a megyék kisebb-nagyobb mértékben gyáva, de mindenképpen reakciós magatartásánál bátrabb álláspontot tükröz.¹⁶ Hiszen a megyei karok és rendek még az 1793. júl. 25-i helytartótanácsi rendeletet is túlzásnak tartották és egymásután felírtak ellene. Szinte úgy tűnik, hogy a magas kormányzésekben ekkor szabadabban lengedett a felvilágosodás szellőcskéje, mint a megyegyűlésekben. Hiszen az említett rendelet távol az *Idea Plani* »radikálizmusától«, csupán királyi jognak

¹² *Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis quoad objecta articulo 67. anni 1791. regnicolariter sibi delata elaboratum*. Pozsony. 1826. 4. l.

¹³ *Uo.* 31—34. l.

¹⁴ *Uo.* 84—88. l.

¹⁵ BÓNIS György: *i. m.* 190—192. l.

¹⁶ BALLAGI *i. m.* 763—769. l. Itt kell megemlíteni, hogy az *Idea Plani*hoz hasonlóan fejti ki nézeteit a sajtószabadság és cenzúra problémájáról DECSY Sámuel is (*i. m.* 160—161, 198—199, 208—209. l.).

nyilvánítja a könyvvizsgálatot. Amit különben II. LIPÓT és I. FERENC a legszemélyesebb módon már tényleg gyakoroltak is.¹⁷

A »felségjoggá« emelkedő cenzúra azután már végképp összeegyeztethetetlen a sajtószabadság gondolatával. A tervezet sorsa ezért nem is lehetett kétséges. A primási ember az aktára még rájegyezte: »Öminenciájának bemutatam«. További intézkedés azonban már nem történt. BATHYÁNY bíboros még megláthatta a felvilágosodás legbátrabb hazai képviselőinek véres bukását. Mielőtt azonban MARTINOVICSRA és társaira a Vérmezőn lesújtott volna a hóhér bárdja, a megrettent reakció hírhedt »General Zensurverordnung«-jával¹⁸ a sajtószabadság első emlegetéseit is elnémitotta, s az »Idea Plani« is a primási irattár feledtető csendjében hallgatott el. Az eszme azonban, amit a tervezet szerényen képviselni próbált, jó félszázad múlva mégis diadalmaskodott. Ámde nem a pozsonyi primási palota lakója, nem az udvar és a helytartótanács urai, hanem a márciusi forradalom népe vitte diadalra.

DONÁTH REGINA

Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének kérdéséhez. XVIII—XIX. századi hírlaptörténetünk számos rövidéletű folyóirat és hírlap létezéséről számol be. Lelkes kezdeményezés, — hálás, érdeklődő, de kicsiny és szervezetlen olvasóközönség, — anyagi nehézségek, — a hatóságok akadékoskodásai, — apró kényszerszünetek, majd végleges elhallgatás; íme, ennyiben foglalható össze e sajtótermékek élete és halála. Figyelmesebb vizsgálat után azonban lehetetlen összefüggéseket nem észlelnünk a különböző lapok időben egymáshoz közelálló kötetei között, s ennek felismerésével máris nagyobb, kevésbé szaggatott vonalakat húzhatunk meg sajtónk fejlődésének rajzában. Különösen megérdemli figyelmünket ez az összefüggés az 1786—1787-ben (valójában 1788 közepéig) megjelent *Merkur von Ungarn*, s az 1790 áprilisában megindított *Ephemerides Politicae et Litterariae*, röviden *Ephemerides Budenses* között. — A *Merkur* KOVACHICH Márton György, a nagy forrásközlő jogtörténész havonta megjelenő lapja. Tudományos folyóiratnak indul, s a felvilágosodott eszmék terjesztését tűzi ki legfőbb célul maga elé, de a vállalt színvonalat elérni nem tudja, s iskolatörténeti adattárrá süllyed, elveszítve ezzel kezdetben érdeklődő közönségét. — A hetenként kétszer megjelenő, *Politica* és *Litteraria* rovatból álló, tehát hírlapszerű *Ephemerides Budenses* TERTINA Mihály tanár és költő szerkesztésében indul útjára, melyen a nehézségek 1793 elején fogják megállítani.¹ Az *Ephemerides* nem tekinthető a *Merkur* egyenes folytatásának, az eltérések első pillantásra is lényegesek. Azonos azonban az a kör, melyből a két lap kiindul; sok tekintetben rokon eredeti célkitűzésük; s végül az *Ephemerides Litteraria*-rovata igen sok hasonlóságot mutat fel a *Merkur* számos részletével. Hogy e közös vonások ellenére miért állunk mégis két lényegében teljesen különböző lappal szemben, — ennek közelebbi megvizsgálása lehetővé teszi számunkra, hogy néhány tanulságot vonjunk le 18. századi sajtónk fejlődésére, e fejlődés politikai és társadalmi hátterére vonatkozólag.

¹⁷ MÁLYUSZ Elemér: *i. m.* 81—86. l.

¹⁸ BALLAGH *i. m.* 782—790. l.

¹ TERTINA csak 1790 októberéig szerkesztője a lapnak. Közleményünk elsősorban ezekkel az első hónapokkal foglalkozik. Az *Ephemerides* egészének ismertetésére, valamint TERTINA személyére vonatkozólag l.: WALDAPFEL József: *A hazai hírlap- és folyóiratirodalom történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1930. 73—88. l.; továbbá ua.: *A pesti Ephemerides megszűnése 1793*. Irodalomtörténeti Közlemények 1937. 64. sk. 1.; DEZSÉNYI Béla: *Legrégibb hírlapjaink életrajzához*. Magyar Könyvszemle 1940. 353—361. l.

1.

A *Merkur* és *Ephemerides* rokonságának első bizonyosságát a két lap beköszöntője szolgáltatja. A *Merkur* szerkesztője »*Entwurf einer Litterarzeitung für das Königreich Ungarn*« c. bevezetésében a következőket igéri : meg fogja ismertetni olvasóit az ország tudományos és hivatali személyzetével ; az iskolák tanítási anyagával és tankönyveivel ; tudományos intézmények, tudományos, irodalmi és művészeti vállalkozások sorsával és eredményeivel. Rövid dolgozatokat fog közölni »nevetséges, téves vagy káros beszéd- és cselekvésmódok ellen, előítéletek, babonás vélemények és szokások, képmutatás, bigottság, ostobaság, fanatizmus, a tudományos egyeduralom és zsarnokság ellen ; s az ebből származó ártalmas álnokságok, csalárdságok, üldözések, a felvilágosodás akadályoztatása, s más bajok ellen.« Helyet kíván adni végül a lap bel- és külföldi politikai híreknek : a belföldi politikai és társadalmi élet minden jelentős eseményét regisztrálni kívánja, a külföldiekből pedig elsősorban azokat, amelyek a magyar és osztrák tartományok életére hatást gyakoroltak.

Az *Ephemerides Nunciuma* a *Merkur* programját megfordítva éppen ezt az utolsó, a gyakorlatban meg nem valósított pontot szélesíti ki, elsősorban kívánva foglalni a politikai, s csak másodsorban a tudományos kérdésekkel. Fő feladatának a közügyek, törvények ismertetését, az egyházi intézmények, a gazdasági és társadalmi élet eseményeinek közlését tekinti, hadügyi s végül vegyes tárgyú cikkeket ígér, melyek kiváló erőnyeket, szomorú eseteket s — a primitív újságírásra jellemzően — különleges dolgokat fognak tárgyalni. A második helyet foglalja el a tervezetben s majd a lapban is a *Litteraria* rovat. A tervezet szerint e rovatban kultúrintézményekre, iskolákra, könyvtárakra vonatkozó anyagot fognak közölni ; azután könyvismertetések, új könyvek bejelentését ; találmányok, pályatételek felsorolását, az egyetem ügyeinek ismertetését ; tudósításokat híres emberek életéről, haláláról, tudományos érdemeikről és műveikről ; latin és magyar ünneplő verseket, beszédeket. A tervezetnek ez a része a *Merkur Entwurf*-jával lényegében azonos, s azok az elemei, melyek a *Merkur*-programból hiányoztak, megvalósultak magában a *Merkur*ban kétesztendő fennállása alatt.

Nemcsak a tervezet : a *Litteraria*-rovat megvalósulva is félreérthetetlenül tükrözi a *Merkur* stílusát és jellegét, — mintha csak a *Merkur* számára gyűjtött, de fel nem használt anyag látna itt napvilágot.² A rovatban meglehetősen nagy helyet foglal el az iskolai vonatkozású rendeletek, hírek, adatok közlése ; iskolakönyvek jegyzékét is közli, éppúgy, mint a *Merkur*.³ Gyakran jelennek meg nagyobb terjedelmű könyvismertetések, mégpedig főként vallási és természettudományi munkákról, mint a *Merkur*ban is ; mindkét lapban szó esik KATONA Istvánról, RÁ CZ Sámuelről, KAZINCZYRÓL : az *Ephemerides* tudományos életünknek ugyanazt a körét tekinti át, amit a *Merkur*. Közös szokása a két szerkesztőnek a közelmúltban megjelent vagy általában kapható könyvek jegyzékének közlése ; csakhogy míg a *Merkur* legnagyobbrészt német és latin művek megjelenését jelzi, az *Ephemerides* jegyzékeit elsősorban magyar, mégpedig politikai érdekű, azután latin és csak csekély számú német könyv alkotja.⁴ 1790 végén az *Ephemerides Litteraria*-rovata a *Politica* mellett háttérbe szorul : előtérbe kerülnek az országgyűlés, majd a koronázás eseményei, melyek gyakran az egyéb politikai vonatkozású híreket is kiszorítják. SPIELBERG Pál szabadkőműves ügyvéd, aki 1790 novemberében veszi át a vidékre távozó és tanári állást kereső TERTINÁTÓL a szerkesztést — az *Ephemerides* jövedelméből természetesen nem lehetett megélni — egy cikkben bírálatot gyakorol elődje felett, s kifogásolja az amúgyis kinyomtatásra kerülő országgyűlési

² *Ephemerides* 1790. 1—60. sz.

³ *Ephemerides* 2., 9., 11., 12., 48., 49. sz.

⁴ *Ephemerides* 29., 30., 31., 32., 44., 45., 51., 56. sz.

tudósítások közlését. »Rövid és tömör értekezések, előadások, szellemes epigrammák, az utókort érdeklő anyag» az, amit egy hírlaptól megkövetel.⁶ SPIELENBERG működése valóban átalakítja némileg az *Ephemeridest*, s bár az országgyűlési hírek közlését ő sem mellőzi teljesen, a lap az ő keze alatt változatosabbá válik, politikai-kulturális mondanivalója is határozottabb megfogalmazást nyer, mint TERTINA idejében.

Az a körülmény, hogy az *Ephemerides Litteraria*-rovata a lap fennállásának első hónapjaiban erősen emlékeztet a *Merkurra*, valamint a két tervezet hasonlósága, mint említettük, a két újság szerkesztőinek szoros kapcsolatában találja magyarázatát. KOVACHICH levelezése⁶ bőven szolgáltat adatokat arra vonatkozólag, hogy TERTINA 1787 eleje óta a *Merkur* aktív munkatársa volt. KOVACHICH 1787 elején megküldi TERTINÁNAK a *Merkurt*. Válaszul TERTINA felajánlja szolgálatait: cikkeket ígér, s befolyásos ismerőseire hivatkozik, akiknek tudását és pártfogását a *Merkur* számára kamatoztatni kellene.⁷ Következő levelében már tanácsokkal áll elő: kívánatos volna, ha a *Merkur* szépirodalmi művek ismertetését hozná, különösen német nyelvűekét.⁸ Verses művet ír a *Merkur* számára a pesti szemináriumról, s egyéb közlésre szánt anyagot is küld. 1787 végén, mikor a *Merkur* folytatásának lehetősége kétségesse válik, KOLLONICS kalocsai érsekhez, s egyéb papismerőseihez küldi KOVACHICHOT, hogy órá való hivatkozással kérje támogatásukat.⁹ 1787 második felében különösen a szerkesztés technikai részleteiben veszi hasznát KOVACHICH TERTINA segítségének: ő továbbítja vidékre a folyóiratot az előfizetőknek, ő végzi — legalábbis részben — a *Merkurral* kapcsolatos levelezéseket — MILLERREL és HANNULIKKAL például rajta keresztül érintkezik KOVACHICH¹⁰ —, ő készíti a név- és tárgymutatót az egyes kötetekhez, s résztvesz a korrigálás munkájában. 1787 végétől kezdve még elhatározóbban szól bele a szerkesztésbe: gyűjti az ismertetésre alkalmas munkákat, iskolákra vonatkozó adatokat gyűjt, cikkeket tesz közzé; az ő javaslatára közli KOVACHICH az 1787-es évfolyam függelékében BATHYÁNY Ignác egyháztörténeti munkájának és FESSLER: *Anthologia hebraica*-jának ismertetését; s még 1788 közepén is tele van ötletekkel, melyek a *Merkur*ban nem fognak már megvalósulni.¹¹

1790 áprilisában megjelenik azután az *Ephemerides Budenses* első száma. A szerkesztő TERTINA, aki KOVACHICH mellett megismerkedve a folyóiratszerkesztés mesteriségével, az alakulóban levő politikai viszonyoknak s az általánosan növekvő politikai érdeklődésnek megfelelően politikai jellegű lapot indít, átvéve a *Merkur* témaköréből, gyakorlatából annyit, amennyit az adott pillanatban időszerűnek és használhatónak érez. A két újság rokonvonásai a kortársaknak is feltűnnek: POPOVICH Deméter, KOVACHICH lemergi ismerőse nála érdeklődik az új sajtótermék iránt, melyet Lemberg magyar lakossága már csak azért is kíváncsian vár, mert egyébként csak üres rémhírek jutnak el hozzájuk Magyarországra eseményeiről.¹² KOVACHICHHOZ intézett további leveleiben TERTINÁNAK szóló üzeneteket s az *Ephemerides* pontatlan szétküldésére vonatkozó panaszokat találunk; később pedig megjegyzi: kezdetben az volt a közvélemény, hogy a lap szerkesztésében KOVACHICHNAK is része van.¹³

KOVACHICH ÉS TERTINA EGYÜTTMŰKÖDÉSÉRE MINDENKELŐTT AZ HÍVHATTA FEL A FIGYELMET, HOGY KEZDETBE A LAP SŰRŰN FOGLALKOZOTT KOVACHICH MUNKÁSSÁGÁVAL. Több ízben

⁵ *Ephemerides* 75. sz.

⁶ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. Quart. Lat. 43. 1—29. k.

⁷ Quart. Lat. 43. 3. k. 247. f. 1787. márc. 14.

⁸ Uo. 272. f. 1787. ápr. 24.

⁹ Uo. 382. f. 1787. nov. 3.

¹⁰ Uo. 4. k. 64. és 316. f.

¹¹ L. minderre TERTINA leveleit passim a levelezés 3. és 4. kötetében.

¹² Quart. Lat. 43. 6. k. 207, 215. f.

¹³ Uo. 205, 206, 208—209. f.

jelennek meg hirdetések, rövid ismertetések 1790-ben kiadott és készülő munkáiról; KOLNOVICH Gábornak az ő gondozásában napvilágot látó műveiről.¹⁴ Egy másik cikk a kamarai levéltár belső ügyeinek pontos ismeretét árulja el; ez megint csak az ott hivatalnokoskodó KOVACHICH közreműködésére utal.¹⁵ Ezt a feltevést azután egészen közelről támasztja alá TERTINÁnak 1790 augusztusában Ungvárról KOVACHICHhoz intézett levele. TERTINA tanári állásra pályázik, s kéri barátját, támogassa távollétében, ne engedje, hogy a »budai jezsuita párt« megfossza a kínálkozó állás elnyerésének lehetőségétől. Kéri továbbá KOVACHICHOT, látogassa sűrűn lakását, s ügyeljen fel az *Ephemerides* ott folyó szerkesztési munkálataira; segítsen VUCHETICHnek¹⁶ a külföldi hírek kivonatolásában és a szöveg latinra fordításában; gondoskodjék arról, hogy a következő számban valóban a tervezett anyag jöjjön ki. Figyelmeztesse többi munkatársát is, bátyját és HANCOVSZKYT,¹⁷ rendszeresen és gondosan járjanak el a lap szerkesztésében, nehogy ellenségeinek vádaskodásra nyílják alkalmuk.¹⁸

KOVACHICH tehát nemcsak mint munkatárs, hanem úgyszólván mint helyettes szerkesztő működött közre a TERTINA-féle *Ephemerides* szerkesztésében. Ők ketten jelentették 1787 óta a *Merkur von Ungarn*-t kiadó »Gesellschaft patriotischer Liebhaber der Litteratur«-t is; most csak a vezetést vette át a fiatalabb, mozgékonyabb TERTINA, s a lap gyakori megjelenése, hírlapi jellege újabb segéderők bevonását tette szükségessé.

2.

Az ismertetett személyi és tárgyi összefüggések ellenére a *Merkur* és az *Ephemerides* között alapvető a különbség mind nyelvi, mind tartalmi, mind világnézeti vonatkozásban. A *Merkur* német, az *Ephemerides* latin; a *Merkur* tudományos-iskolai tartalmú folyóirat, az *Ephemerides* nagyobb részét politikai jellegű, a magyar és külföldi eseményeket ismertető hírek alkotják; a *Merkur* a doktrinér felvilágosodás jegyében működik, az *Ephemerides* az 1790—91-es nemzeti mozgalmakkal rokon politikai felfogást vall, s megindulásától kezdve — SPIELBERG idejében még fokozottabban — harcol a magyar nyelv, tudomány, irodalom fejlődéséért. Fel kell vetnünk a kérdést: mi az oka ezeknek a különbségeknek?

A *Merkur* németnyelvűségét KOVACHICH akkori jozefinizmusa, s a lap megjelenésekor uralkodó politikai helyzet magyarázza. KOVACHICH bevezetése szerint amellet, hogy a latin nyelv nem alkalmas az új fogalmak kifejezésére, politikai életünkben máris a német nyelv vált uralkodóvá, s így szükségképpen ez lesz rövidesen tudományunk nyelve is. TERTINA az *Ephemerides* latinnyelvűségének indokolásában utal a fordulatra, mely lehetővé tette, hogy a latin, a magyarok törvényes nyelve kis ideig tartó szünet után ismét feléledjen. Kijelenti, hogy a latin nyelv számára méltósága és általánosan ismert volta előnyt biztosít a nemzetiségi nyelvekkel szemben; s ha tekintetbe vesszük azt, hogy nálunk ősi szokás szerint kivétel nélkül minden közügyet latin nyelven intéznek, könnyű belátni, mennyire fontos, hogy a közügyekre vonatkozó tudósításokat is ezen a nyelven publikálják.

TERTINA indokolása a maga szempontjából kétségkívül elfogadható. A kérdés csak az: melyek azok a rétegek, amelyek számára a magyar nyelv, a magyar nemzeti gondolat fellendülése idején a latin nyelvű lap íródik?

A XVIII. század három, magyarországi olvasóknak szánt latin újságjáról — *Nova Posoniensia*, *Ephemerides Vindobonenses*, *Ephemerides Budenses* — az eddigi

¹⁴ *Ephemerides* I., 7., 35., 36. sz.

¹⁵ *Ephemerides* 13. sz.

¹⁶ Valószínűleg VUCHETICH Máttyás, a későbbi egyetemi tanár, ekkor jogszigorló.

¹⁷ Talán HANCOVSZKY Antal, 1777-ben egri papnövendék.

¹⁸ Quart. Lat. 43. 6. k. 72. f. 1790. aug. 4.

kutatások során az az álláspont alakult ki, hogy ezek »iskolai újságok«, tehát céljuk elsősorban az, hogy a középiskolás tanulófjúság számára nyújtsanak latin olvasmányanyagot — a Ratio Educationis 1777-ben javasolja is ezeket az újságolvasási órákat, — s létalapjukat az iskolák, a diákság, a tanárok előfizetéseiben remélték megtalálni.¹⁹ Ez az álláspont a két korábbi hírlap esetében nem is látszik vitathatónak, az *Ephemerides Budenses* azonban véleményünk szerint nem illeszkedik be a magyarországi hírlapoknak ebbe az első csoportjába.

Hogy a lap szerkesztői kiket kívántak olvasóik táborában látni, erre vonatkozólag 1791-ben adja meg a választ SPIELENBERG. Lapját azoknak szánja, akik szívesebben vagy könnyebben olvassák el a latin újságot, mint a magyart. Sokan vannak Magyarországon, írja SPIELENBERG, akik német, francia, angol és olasz újságokat olvasnak, azonban »minthogy nálunk minden közügyet még latin nyelven tárgyalnak meg, szükségnek gondoljuk, hogy ezen a nyelven beszéljünk nyilvánosan a közérdekű eseményekről is, elsősorban azoknak kedvéért, akiket leginkább illet, hogy ezekről tudjanak; illet pedig mindenkit, akinek ezekben az időkben hazánk és nemzetünk gondja, dicsősége és boldogsága szíven fekszik.«²⁰

E szavak értelmében a szerkesztők nem az ifjúság, hanem a politikailag számottevő rétegek számára írják újságjukat. Ezt a feltevésünket néhány egyéb közlemény is megerősíti. Így már a 2. számban felkéri TERTINA a megyéket, városokat és egyéb testületeket, hogy gyűléseikről, tisztújításaikról és egyéb jelentős közügyeikről küldjenek be rövid tudósításokat, hogy ezeket örök emlékezetül lapjába iktathassa. TERTINA tehát arra számít, hogy ezek a testületek járattják az *Ephemeridest*, s hogy számítása bizonyos fokig beválik, erre vall az, hogy valóban kap tudósításokat az ország különböző részeiből: hírek jelennek meg Bihar, Nyitra, Ung s számos egyéb vármegye közgyűléséről, Nógrád vármegye bandériumáról, az esztergomi tisztújításról, KÁROLYI Antal szatmári főispán nagykárolyi, NÁDASDI Ferenc Fejér vármegyei főispán fehérvári fogadtatásáról s más megyék és városok közéletének hasonló eseményeiről; sok az erdélyi és horvát vonatkozású hír is. — Hogy a városok, vármegyék e híreket beküldő vezetőin, tisztviselőin kívül kik olvassák a lapot: erre vonatkozólag bizonyos következtetéseket vonhatunk le abból a közleményből, amely az országgyűlés kezdetén jelenik meg. TERTINA bejelenti, hogy a pesti és budai előfizetők számára nem tudja többé az *Ephemeridest* házhoz szállíttatni, minthogy »nagyreszük az országgyűlésre gyülekezett vendégek nagy száma miatt lakást változtatni, sőt a belvárosból a külvárosba költözni kényszerült.«²¹ E költözködő előfizetők nyilván Pest és Buda nem háztulajdonos lakosai: nemes vagy nem nemes származású hivatalnokok, tanárok, ügyvédek és más értelmiségiek: s hogy a kereskedőréteg is képviselve lehetett az előfizetők sorában, arra vall majd az 1791-ben tett ígéret, amely szerint a lap a pesti, s ha időben tudomást szerez róluk, a pozsonyi, kassai, debreceni piaci árakat is ismertetni fogja, »hogy a kereskedelmi haszon ezen a módon is előmozdítottassék.« Hogy ezeken a rétegeken kívül, ezek mellett, az *Ephemerides* iskolai olvasóközönségre is számított, az kétségtelen: nekik szóltak az iskolai jellegű hírek, s SPIELENBERG 1791-es felhívása az iskolákat is előfizetésre buzdítja.

E nemesi és honorációr olvasóközönség hírlapja számára valóban a latin nyelv látszott legalkalmasabbnak. Ha a nemesség alsóbb, a paraszti életformához közelítő

¹⁹ DEZSÉNYI Béla: *A Nova Posoniensis és az újságolvasók a XVIII. században*. Magyar Századok. Bp. 1948. 142—163. l. KORNIS Gyula (*A magyar művelődés eszményei 1777—1848*. Bp. é. n. I. k. 15. l.) az *Ephemerides* egy hírére hivatkozik, mely szerint a tatai piarista gimnázium a diákság kérelmére fizet elő az *Ephemeridesre*, — ez azonban csak arra vall, hogy a lapot egyes iskolákban is olvasták.

²⁰ *Ephemerides* 1791. II. 37. sz.

²¹ *Ephemerides* 1790. 15. sz.

rétegei nem tudnak is latinul,²² a bene possessionatusok, a középbirtokos nemesek, hivatalnokok, értelmiségiek szükségképpen otthonosak ebben a nyelvben. A közigazgatás, törvénykezés nyelve a latin; a hatóságok rendeleteiket latinul adják ki, a tudományos igényű művek ezen a nyelven látnak napvilágot: tehát minden nemesnek, aki megyéje ügyeiben valamennyire is részt kíván venni, minden értelmiséginek, aki foglalkozását szakszerű ismeretek alapján óhajtja üzni, értenie, írnia és beszélnie kell latinul. S hogy egy ilyen nem kiszámú réteg valóban létezik: ezt SZÉCHENYI István, HORVÁT István, MOCSÁRY Lajos s mások élményei, adatai és nyilatkozatai mellett²³ legvilágosabban bizonyítja az, hogy az 1790—91-ben és ez évek körül megjelenő nagyterjedelmű s a legaktuálisabb politikai kérdéseket fejtegető röpiratirodalom számban és súlyban nem jelentéktelen része — gondoljunk például BATHYÁNY Alajos, HAJNÓCZY, HORÁNYI ELEK műveire — éppen latin nyelvben találja meg a maga igen széles olvasóközönségét. És hogy a latin nyelv használata milyen mélyen behatolt a magyar társadalom középrétegeibe, arra a kor nagy mértékben latinul folytatott tudományos, gazdasági, családi levelezése mellett jellemző bizonyosság az a levél, amelyet HORVÁT István mint elriasztó példát másol be naplójába: 1800-ban a ráckeresztúri ispán végtelenül hibás latinsággal, de latinul kér vesszőket az eresi tiszttartótól.²⁴ Ilyen körülmények között egy latin hírlap számíthatott érdeklődésre az iskolák falain kívül is, s a magyar nyelvű hírlapokkal szemben előnyt biztosított számára az a lehetőség, hogy a nemzetiségek vezetőrétegei körében is elterjedhetett. Valószínűnek látszik, hogy az *Ephemerides*nek a horvát nemesség körében is volt közönsége; a horvátok ekkor méreven ragaszkodtak a latin hivatalos nyelvhez, tehát a latin újságot is szívesen fogadhatták; az *Ephemerides* pedig igen sűrűn közöl horvátországi híreket, tudósításokat.

²² DEZSÉNYI Béla: *A Nova Posoniensia*, 150. l.

²³ Jellemző, hogy a vármegyék többsége 1790-ben az 1784-es nyelvrendelet ellen tiltakozva nem a magyar, hanem a latin nyelv mellett nyilatkozik; a megyei nemesség 1790-ben »patria lingua«, hazai nyelv alatt a latint érti, melyet »törvényes és magyar nemzeti« nyelvek is neveznek. (SZEKFI Gyula: *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez 1790—1848*. Bp. 1926. 32—34. l.) DECSY Sámuel, aki 1790-ben megjelent *Pannóniai Fénikszében* igen előrehaladott nyelvi követelményeket fektet le, s hosszú időre megszabja a magyarsítás programját, érvelése során példákat hoz fel ugyan arra, hogy a latin iskolázottságú nemesség egy része az iskolák befejezte után elfelejt latinul (id. DEZSÉNYI: *A Nova Posoniensia*, 149—150. l.), műve más részében maga is a latin nyelv általános uralmáról panaszskodik: »Hogy ha közönségesen szeretünk magyaroknak nevezetnii és magyarul szabadsággal élni, szeressük a magyar nyelvet is megtanulni . . . nevétséget okoznak azok a magyar lakosok, s kiváltképen nemesek az idegeneknek, akik igen keveset, vagy teljességgel semmit sem tudnak magyarul beszélni.« (DECSY i. m. 230. l.). A latin oktatás eredménytelenségére vonatkozó megjegyzések csak a 19. század elején, különösen a huszas években válnak általánossá, de még ebből az időből is számos adatunk van a latin nyelv uralmáról. Az 1825. évi országgyűlésen például egy szónok kijelenti, hogy »a gyermekek a deák nyelv tanulásával sok esztendeig elfoglaltatván, kevés tudományokat tanulnak, úgyhogy az ifjú már hivatalra menendő korában, midőn a deák iskolákból kijön, akár gazda, akár katona, akár más hivatalokra menni kíván, a deák nyelven kívül mást nem tud.« SZÉCHENYI még 1835-ben is, *Hunnia* c. művében a latin nyelvtanítást, a nemesség latin művelődését teszi felelőssé egyrészt a nemesség és a parasztság között emelkedő válaszfalért, másrészt a nemesség műveltségének súlyos hiányaiért. A konzervatív Szűcs Ábrahám a latin hivatalos nyelv fenntartását még 1844-ben is igényli, azzal az indokolással, hogy ez a nemzetiségek összekapcsolásának legfőbb eszköze volt: »Miveltebb része ugyanis mindenik nemzetnek az, amely tanult s ennél fogva későbbben hivatalokba lépett, kormányra jött, még iskolai életében vele nem egynyelvű pajtásaival a mindeniknél közös deáknyelven társalgott, későbbben a megyék- s országgyűlésein ezen közös nyelven tanácskozott.« (Az utolsó idézetek KORNIS, id. m. 427, 448—449, 454, 456. lapjairól.)

²⁴ Irodalomtörténeti Közlemények 1912. 331. l.

Ami a *Merkur* és az *Ephemerides* közötti tartalmi különbségeket illeti: tudni illik, hogy tudományos havi folyóirat helyett hetenként kétszer megjelenő, nagy részében politikai tartalmú hírlappal állunk szemben, — ez szintén arra vall, hogy a szerkesztők más, szélesebb rétegeket kívántak bevonni lapjuk olvasói közé, mint a *Merkur*. Ha az iskolai, tudományos hírekkel, könyvismertetésekkel teleírt *Merkur* nem található közönségre az értelmiség egy körülhatárolható kis csoportján kívül, — arra már nagyobb valószínűséggel számíhattak TERTINA és a lap kitervezésében valószínűleg segítségére levő KOVACHICH, hogy a hazai és külföldi híryanagot, s emellett kulturális érdekű közleményeket is tartalmazó lap mind a politikai, mind a tudományos beállított-ságú olvasókat vonzani fogja.

Nyelvi és tartalmi különbségeken túl: lényeges az eltérés a *Merkur* és az *Ephemerides* világnézete, politikai állásfoglalása között is. Míg a *Merkur* jozefinista, s a doktrinér felvilágosodás hirdetője, az *Ephemerides*ben nincsen többé szó a felvilágosodás elméleti megalapozásáról, a fanatizmus elleni küzdeletről. A lap haladó irányú, de az 1790-es köznemesi megmozdulás szellemében. Nagy teret szentel a II. JÓZSEF halála után újjáéledő megerendszer szervezkedésének; beszámol a magyar nyelv térfoglalásáról, s utóbb a nemzeti célkitűzéseket ápoló országgyűlés alkotja a lap középpontját. SPIELBERG mindebben TERTINA kezdeményezéseit építheti tovább. A magyar nyelvű irodalmat és színdarabot ismertető, támogató cikkek mindkét szerkesztő működése idején végighúzódnak a lapban. Mindezek alapján kockáztatjuk meg azt a feltevést, hogy az *Ephemerides* — legalábbis a szerkesztők szándéka szerint — a középnemesség és az értelmiség haladó, 1790-ben a nemzeti függetlenségért és a polgári átalakulásért harcot indító elemeinek orgánuma volt, mely ha nem foglalt is élesen állást, ha nem vont is le olyan következtetéseket, amelyeket a kortársak közül nem egy már kimondott, — mégis, korlátok között ugyan, de figyelemmel kísérte, ismertette, pártolta ezeknek az éveknek törekvéseit. A lap cikkeinek részletes elemzése során derülhet fény arra, hogy így volt-e ez, illetőleg mennyiben volt így.

Fel kell vetnünk a kérdést: hogyan illeszthető be az *Ephemerides* a magyarországi hírlapok fejlődésének történetébe. Hírlaptörténetírásunk így foglalta össze a magyar sajtó kialakulásának állomásait: »Iskolai lap, nemzeti nyelvű nemesi-honorácior közönségnek szóló hírlap, végül a nemzet egészét átfogó politikai hírlap — ezek volnának a magyar sajtó fejlődési stádiumai a közönség szemszögéből nézve.«²⁵ Véleményünk szerint az *Ephemerides* már nem iskolai lap: számít ugyan iskolai olvasóközönségre, de lényegében elszakadt tőle, s mint nem nemzeti nyelvű, de már a nemesi-honorácior rétegeknek szóló hírlap, új szakaszt jelent sajtónk fejlődésében.

Hogy az *Ephemerides* három évi fennállás után, 1793 elején abbanmarad, — ennek okát több tényező együttműködésére vezethetjük vissza. A szerkesztő azzal indokolja a lapja iránt megnyilvánuló érdektelenséget, hogy az eltelt évek eseményei feleslegessé tették a latin nyelvű sajtót, mindenki magyar lapokat olvas.²⁶ Ez nagyrészt helytálló magyarázat, mert jóllehet a latin számos vonatkozásban, így a politikai röpiratok terén is még évekig megfért a kétségtelenül állandóan előretörő magyar nyelvvel, a hírlapolvasó rétegek, úgy látszik, szívesebben jártak magyar nyelvű újságot. Az *Ephemerides* lemaradt a versenyben a *Magyar Kurir* és a *Magyar Hirmondó* mögött. Emellett azonban — azt hisszük — a lap megszűnténél még egy tényezőt figyelembe kell vennünk, s ez az, hogy az 1790-es mozgalom ellanygulása, a köznemesség megalkuvása folytán az *Ephemerides* elvesztette eredeti jelentőségét, mint e mozgalom vetülete és

²⁵ DEZSÉNYI Béla: *A Nova Posoniensia*, 159—60. l.

²⁶ WALDAPFEL József: *A pesti Ephemerides megszűnése 1793. Irodalomtörténeti Közlemények 1937. közli ezt a részletet a lap ritka legutolsó számából.*

ismertetője. S hogy így az aktuális jelentőségétől megfosztott hírlap nem élhetett tovább : ennek oka a magyarosodás előrehaladásának tényén túl mind a közönség, mind a sajtó részéről fennálló fejlődésbeli kezdetlegességekben rejlett. Jó és maradó sajtó csak akkor jöhet létre, amikor egy közös célok felé törekvő társadalmi réteg igényli azt, hogy nézeteit állandó jellegű orgánumban objektívalva lássa. A nemesi-honorácior réteg azonban tömegeiben ekkor még nem jutott el sem arra a fejlettségi fokra, hogy az első nyomásra bizonyos fokig szét ne morzsolódjék, szervezettségéből, egységességéből ne veszítsen, nézeteinek heterogeneitása ki ne tűnjék, — sem arra a fokra, amelyen a sajtó szervező és agitatív erejét a maga harcában döntő módon hasznosíthatta volna. Az *Ephemerides* nem volt — ekkor még nem lehetett — általában a köznemesség, honoráciorok, polgárság lapja ; ezeknek csak egy nem nagyon széles, s az adott politikai helyzetben összekovácsolódott rétegéig jutott el ; a nemesség többségének nem volt igénye arra, hogy sajtója legyen. S ha egy hírlap állandó jellegének ez az egyik alapvető feltétele hiányzott, nem volt még a másik sem : az tudniillik, hogy a lap szerkesztői, írói valóban közönségük véleményét fejezzék ki, problémáik azonosak legyenek az olvasók problémáival. Az *Ephemeridest* éppúgy, mint a *Merkurt*, egy kis értelmiségi csoport irányította, amely az adott politikai helyzetben magáévá tehette a felfelé törekvő elemek legfőbb célkitűzéseit, de a helyzet megváltoztával ki kellett derülnie annak, hogy a lap nem a középrétegek egészének, hanem csak a politizálni kezdő értelmiség egy csoportjának igényeit elégíti ki. Még évtizedeknek kell elteltetni ahhoz, hogy egy közös célokért küzdő társadalmi osztály létrehozza azt az orgánomot, amelyre harcához szüksége van, hogy a közönség igénye és a sajtó egymásra találjanak. E fejlődés egyik szelvény, átmeneti állomása az *Ephemerides Budenses*.

V. WINDISCH ÉVA

Petőfi-vers ismeretlen változata. PETŐFI Sándor *Császár Ferenc Őnagyságához* c. versének egy eddig ismeretlen változata található az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárának Quart. Hung. 3256. sz. kéziratában, melynek címe : *Petőfi Sándor újabb költeményei*, másolta PÁLL Gyula, Kolozsvár 1870.

A szóbanforgó vers nyomtatásban először 1863-ban látott napvilágot *Egy kritikus-hoz* címen. A későbbi kiadások a verset mind ezen a címen és az ebben a kiadásban található szövegezésben közölték, csupán a VARJAS-féle 1951-ben megjelent kritikai kiadás I. kötetének 322. lapján találjuk a vers teljesebb szövegét, egy 1949-ben előkerült kézirat alapján.

A most előkerült szöveg kilenc négysoros versszakból áll, s így 4 sorral bővebb az 1863-ban először megjelent szövegénél és négy sorral kevesebb, mint a VARJASnál közölt szöveg. A terjedelmen kívül a most előkerült szövegben a két említetthez képest szórendi, kifejezésbeli és ennek megfelelően szótagszámbeli eltérések találhatók. Ebből arra lehet következtetni, hogy a vers már eredetileg többféle változatban terjedhetett el. Mindezek alapján a jelenleg ismert három szöveg sorrendje a következő :

1. *Egy kritikus*hoz. Közölve PETŐFI *Vegyes Műveiben*, Pest 1863. A kiadás alapjául szolgáló kézirat ismeretlen. Terjedelme 8 szakasz.
2. *Császár Ferenc őnagyságához. (Töredék.)* Az OSZK kéziratárának Quart. Hung. 3256. sz. kötetében. Nyomtatásban nem jelent meg. Terjedelme 9 szakasz. A másolat 1870-ben készült.
3. *Császár Ferenc Őnagyságához.* Az OSZK kéziratárának *Petőfi Ereկlyetárában* található kézirat alapján először közli VARJAS, kritikai kiadásának 1951-ben megjelent I. kötetében. Terjedelme 10 szakasz.

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA